

Handwritten text on a torn piece of paper, oriented vertically. The text is written in dark ink and appears to be a list or a set of instructions. The visible characters include 'of', 'down', and 'the'. The paper is yellowed and shows signs of age and damage.

Vertical purple text on a small rectangular piece of paper, possibly a label or a stamp. The text is partially obscured by the tear in the paper and is difficult to read, but appears to contain the letters 'N', 'U', 'M', 'B', 'E', 'R'.

9437

Бібліографічний лист

06

[Михайло Возняк]

Львів. бібліотечна
АН УРСР

900 ф

(477) (092 Комаров) + 8 (с) У. 18 (092 Франко)

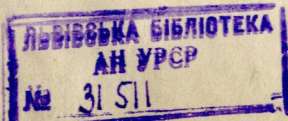

До діяльності Михайла Комарова.

Першу частину альманаху „Рада“ за 1883 р. закінчував „Бібліографічний покажчик нової української літератури (1798-1883 р.)“, який „зібравъ М. Комаровъ“¹. Тоді-ж вийшов він і окремою відбиткою п. н. „Покажчик нової української літератури (1798 — 1883)“ 74 сторін. Перед самим „Покажчиком“ подав Комаров „Передмову“, починаючи її ось як: „Складаючи покажчик нової української літератури, я мав на думці зібрати як мога більше звісток про все, що було коли надруковано по українські, як нашими писателями, так і земляками нашими галичанами, починаючи від того, коли наша словесність обернулася вже до щиронародньої мови і в ній почала шукати придатного виразу для своїх думок та бажаній. Одже на яку годину треба було залишити таку думку; на превеликий жаль, Галичина ще й досі край для нас мало відомий і літературні звязки з нею геть зовсім малі. Це відомо кожному, хто мав коли дознаватися про галицькі справи, і нема чого ширше про це й балакати; доволі сказати, що навіть в такому місті, як Київ, треба дуже багато клопоту, щоб добути хоч деякі галицькі книжки. Тим-то, кажу, треба було до якого там часу залишити думку про галицьку частину нашої літератури, поки доля не приведе попрацювати там на місті над цим ділом або поки не зміняться теперешні обставини і настане краща година, коли звязки з Галичиною будуть вільніші та дужчі“. А в тім із львівського „Діла“ дізнався Комаров, що „там у Львові готується бібліографічна праця про галицьку літературу“, й зазначив, що з цього приводу: „Певно, що там на місті повніше і краще можна довести це діло до бажаної мети“. Вже те, що наведеними словами уважав Комаров за потрібне розпочати свою передмову, стверджує, що в своїй діяльності він стояв на всеукраїнському становищі.

Та обмежившись тією частиною української літератури, „що вироблена писателями російської України“, Комаров усе-таки збирав звістки про їх писання, надруковані не тільки в Росії, але й в Галичині та в інших місцях за кордоном. На жаль і в цьому об'ємі він не міг виконати своєї праці як слід, бо „багато деяких журналів або збірників, де були надруковані українські писання, зовсім не можна було роздобути в Києві“. Так само не міг Комаров роздобути й багато давніших українських книжок, надрукованих у Росії, а навіть дуже мало міг відшукати звісток про них в інших покажчиках або тогочасних журналах, які передивився. Подаючи такі перешкоди й „негарні обставини“ до відома української громади, прохав автор вибачення та прийняття своєї праці яко першої проби в цьому ділі й заявляв, що „знаючи люди, побачивши які пропуски або помилки“, зроблять йому „велику ласку, коли дадуть покористуватись їх по-

¹ Рада, український альманах на 1883 рік. Частина перша. Видання М. Старицького. Київ, стор. 397—470.

VI²
B-645

радою і звістками для додатків та поправок в другому виданні цього покажчика, коли йому доведеться побачити світ“.

Хоча Комаров уважав найкращим систематичний порядок у покажчику, але в багатьох літературах, а не в нашій, що складалася „переважно з творів красної словесности, а наукових праць, навіть початкових, дуже мало“ було в часі складання покажчика. Тому автор вибрав хронологічний порядок, який „тим кращий, що дає спромозгу слідкувати за ходом літератури і назирцем бачити її розрост в ту або іншу годину“. Однак „в тім і другім разі не можна обійтись без азбучного покажчика, тай з ним одшукування книжок діло дуже загайне, а найпаче, коли треба довідатися про всі писання якого автора. Окрім того часом, навіть таки частенько, розбори і всякі бібліографічні звістки мають річ про декілько книжок одного автора і в таким разі треба всі оці звістки тулити скрізь до всякої такої книжки нарізно“.

Зваживши все те, Комаров „вибрав азбучний порядок і згромадив весь зібраний матеріал по іменням писателів та по заголовкам книжок, коли імення писателя не відоме, а бібліографічні звістки тулив або до тієї книжки, про яку там річ, або містив на кінці, коли це були біографії, споминки або спільні розбори. Коли-ж про якого писателя було дуже багато написано, як от про Марка Вовчка, Котляревського, Квітку та Шевченка, в таким разі я—писав Комаров—всі біографії, споминки, розбори то-що містив на останку, порядкуючи все оце по годах, коли якого року було що надруковане. Такий порядок дав змогу, не гаючи часу на одшукування, зразу в однім місці знайти звістки про всі писання того або іншого автора і про все, що було коли написано про його. Під кожним автором я виписував всі його писання, надруковані чи особливими книжками, чи в журналах або яких збірниках, показуючи скрізь,—за який рік та в якій книжці вони надруковані або на якій стороні починаються, а до книжок додав звістки про те, якого року, де й на чий кошт вони видані, скільки сторін має книжка і в яку частину листа, скільки разів вона видавалася, яка ціна книжці і скільки примірників, коли це було міні відомо. Хрестиками я назначив такі книжки, які ще можна роздобути в тутешніх книгарнях, переважно в книгарні Л. В. Ільницького. Далі за цим містив я звістки про переклади на інші мови, а вже потім біографії, споминки та розбори“.

Багато-ж зустрів автор писань „про так зване „українофільське“ питання“. Не могучи їх ні притулити до цієї або тієї книжки ні занехаючи, „коли й досі ще не покінчилася суперечка про такі речі, як самостайність української мови, потреба української літератури то-що, і ця суперечка мала таки чималу вагу на долю нашої літератури“, автор подав звістки про найважливіші з таких писань в окремому додатку до покажчика, „лаштуючи їх теж по іменням авторів або тих газет, де були вони надруковані, коли імення автора не відоме“. Нарешті автор „додав табличку, яка очевидно показує розрост літератури,—коли, якого року скільки книжок надруковано, окрім того, що було в яких журналах“, а для перевірки посилався на числа й букви, під якими навів книжки в своєму покажчику.

Пояснивши таким робом спосіб переведення своєї праці, Комаров підводячи підсумки, вказував, що до того часу зроблено дуже небагато, дарма що від 1798 р. „з'явилося коло 300 українських писателів“. Здавалося, що було кому працювати, що були й читачі, бо давно розійшлися книжки, які друкувалися в кількох тисячах примірників, а „про все те діло йде дуже помалу і якось не звичайно“—стверджував автор. Найбільшої сили набула наша література на

кінці 50-их і з початку 60-их рр., але опісля були такі часи, що за цілий рік або й більше не з'являлося в Росії навіть ні однієї української книжки". Полишаючи пояснення цього явища справедливій історії, автор кінчив свою передмову приповідкою: не вважай на врожай; сій жито, хліб буде.

Якою замітною й важливою була поява „Покажчика“ М. Комарова, це відмітив В. Науменко вже в першому реченні своєї рецензії на нього. „Кожний, що займався питанням про українську літературу,— починав він,—стрічався досі з непереможними перешкодами з браку повного покажчика всього того, що написано українською мовою, а також і того, що появлялося з цього питання в руській літературі“. „Завдяки появі рецензованої книги М. Комарова на світ—писав Науменко—тепер облекшується значно положення дослідника української літератури, бо автор „Покажчика“, треба віддати йому повну справедливість, дуже пильно потрудився для зібрання всього того, що написано по українськи, починаючи від „Енеїди“ Котляревського (1798 р.) та кінчаючи останніми творами 1883 року й подаючи при кожній книжці вказівки на критичні розбори, біографічні й бібліографічні дані, що появилися в руській і галицькій пресі“¹.

Науменко підкреслив пару методологічних промахів праці Комарова. Не треба було вводити в „Покажчик“ видань із перших двох місяців 1883 р. Далі в „Покажчику“ деколи подано авторів, не тільки невідомих, але й таких, що нічого не видали в Росії. Науменко думав, що найкраще було обмежитися тільки виданими в Росії книгами, а з закордонних видань узяти тільки твори добре відомих українських письменників, „а всіх інших, що про них припадково міг довідатись укладчик „Покажчика“, лишити галичанам, аби вони вказали, бо більшість таких видань була в них, тим більше, що в заміну за це ми маємо право помістити в себе (правда—в далеко меншій кількості) видання галичан, що вийшли в Росії, напр. „Пѣсни Галицкой и Угорской Руси“ Я. Головацького². Погоджуючись із азбучним порядком яко найкращим у даному разі, вказав Науменко на „одну невігоду при відшукуванні тієї або іншої книги, а саме: коли при книзі ім'я автора зазначене тільки початковими буквами, які очевидно легко забуваються, то доводиться, навіть знаючи наголовок книги, передивитись увесь „Покажчик“, доки не натрапиш на неї“. На таку-ж трудність указував Науменко й тоді, коли не вказаний автор книги. А вже найменше повним і придатним для користання назвав він додаток до „Покажчика“ п. н. „Найголовніші спільні писання про українську мову, літературу і про українське питання“, бо тут уже азбучний порядок авторів або періодичних видань, як що не вказаний автор, цілком нічого не помагає. Цей відділ треба-б уложити в систематичному порядку, поділивши його на кілька істотних рубрик“.

Роблячи свої уваги, Науменко мав на оці тільки ті зміни, які варто-б поробити в другому виданні праці Комарова, а цілком не бажання робити йому докори, бо розумів дуже добре, „скільки праці довелось витратити укладчикові,—праці, за яку крім найщирішого „спасибі“ ніхто, думаємо, чого іншого не скаже“³. І поробивши довгу низку доповнень і поправок, числом 37, кінчив Науменко свою рецензію: Не як догану нехай прийме шановний укладчик „Покажчика“ наші поправки й доповнення; ми признаємо, що пропусків у подібній праці ніхто оминати не може, зокрема, коли доводиться

¹ Кіевская Старина, 1883, квітень, стор. 867.

² Там-же, стор. 868.

³ Там-же, стор. 869.

вести її в провінціальному місті, де дістанеш далеко не все потрібне для інформації. Одинокa можливість доповнити люки бібліографічного покажчика—зробити відомим шляхом друку звістки, що має кожний, а це ми й зробили на перший раз, обіцяючи й на будуче, в міру нагромадження матеріялу, передавати його до друку. А поки що скажемо ще раз велике „спасибі“ М. Комарову від усіх, хто займається українською літературою, за „Покажчик“, який він уложив;¹

З інших згадок про працю Комарова може слід згадати замітку „Историческ-ого Вѣстника“ в червневій книзі за 1883 р., підписану „А. С-кій“. „Наша література така небагата бібліографічними покажчиками, що кожна нова праця цього року є для неї більше або менше цінним набутком“—починав рецензент і, вказавши на те, що Комаров поставив собі за завдання, та зазначивши, „що автор дуже вдатно виповнив своє завдання“, подав кілька доповнень². Дальші „Дополненія къ „Покажчику нової української літератури“ М. Комарова“ М. Гаврилова принесла „Кіевская Старина“ за серпень того-ж року (стор. 748-50).

Рівночасно з збиранням бібліографічного матеріялу слідив Комаров за становищем української літератури, зокрема з огляду на царську цензуру, вислідом чого й була його замітна праця п. н. „Дещо з історії українського письменства ХІХ в. Замітки і споминки“, надрукована під псевдонімом „М. Уманець“ у фейлетонах львівського „Діла“ за 1885 р. в чч. 15—7, 21—5, 27, 29, 34 й 35.

Та надрукувавши свій бібліографічний твір і споминки й замітки з історії цензури на Україні, Комаров працював далі над їх доповненням і продовженням. Свій нарис про Комарова в „Зорі“ за 1896 р. закінчував А. Кримський чуткою, „що в московськiм журналі „Книговѣдѣніе“ друкуватиметься нове, збільшене видання „Покажчика української літератури“³. А рік пізніше принесла „Зоря“ таке прохання Комарова до всіх письменників Наддніпрянщини й Наддністрянщини:

„В 1883 році видав я у Києві „Покажчик нової української літератури“, а в 1885 році надрукував у часописі „Діло“ замітки до історії цензури на Україні. З того часу зібрав я чимало знахідку до української бібліографії за останні 14 років, маючи на думці видати друге видання „Покажчика“, щоб у йому влаштувати систематично усі бібліографічні звістки про наше письменство з 1798 року. Се друге видання „Покажчика“ я хочу присвятити памяті незабутнього Котляревського і бажав би випустити підчас святкування століття від виходу у світ славної „Енеїди“, що має бути в 1898 році, а незабаром після того видати вдруге і мої замітки про історію цензури на Україні.

„Щоб же краще перевірити зібраний матеріял і видати задумане яко мога повніше, задумав я удатися за порадою до всіх наших письменників і земляків щирих на Україні і в Галичині і прошу ушанувати мене незабарливою відповіддю та одписати мені подрібно:

1) Про всі Ваші писання або видання, що друкovanі були в Росії або в Галичині чи деінде нашою рідною мовою українською, чи то белетристичні, чи наукового змісту, хоч би самі найдрібніші, також переклади з інших мов на українську, етнографічні збірники, матеріяли і т. д., показуючи подрібно про всі видання, коли саме і де було що надруковано, чи то в якій часописі, в якій саме книжці або числі і на якій стороні, чи особливою книжкою, який формат і скільки сторін вона має, на чий кошт, в якій друкарні і в якому числі примірників видано книжку, по якій ціні, і всі інші звістки, які звичайно заводяться в бібліографічні покажчики, подаючи заголовки точнісінько і навіть тим самим правописом, як було надруковано.

2) Так само подрібно про всі Ваші писання на російській або інших мовах, але про такі речі, що стосуються до нашого письменства, мови, театру і взагалі до питання українського, а також про Ваші переклади з української мови на інші, що були де надруковані.

¹ Там-же, стор. 873.

² Исторический Вѣстникъ, 1883, іюнь, стор. 691.

³ А. Кримський і Михайло Комаров (Зоря, 1896, стор. 360).

3) Про всі біографічні статті, звістки і замітки, що тичуться до Вашої біографії, які були де надруковані, а також про всі рецензії на Ваші писання і переклади Ваших творів українських на інші мови, подаючи теж усі звістки яко мога дрібніше.

4) Про всі Ваші псевдоніми, з особливим виказом тих, які Ви дозволяєте виявити в моєму покажчику.

5) Авторів драматичних творів прошу також подати мені звістки і про такі твори, що не були ще ніде надруковані, але граються на театрі або дозволені до вистави, показуючи, яка п'еса дозволена безумовно і яка з виїмками, коли і за яким № дозволена, коли вперше грала і чи й досі виставляється на кону?

6) Де, в якій книгарні і по якій ціні можна здобути Ваші писання?

7) Які знайшли Ви пропуски або помилки фактичні у вище згаданих моїх працях?

8) Про всі Ваші стосунки до цензури і пригоди з цензурою, коли саме що було дозволено відразу, а що за другим чи третім разом під різними заголовками, як се часто бувало, що дозволено безумовно, а в чому і що саме було заборонено, які твори зовсім заборонені, чи подано було скаргу до вищого уряду, який і з якими мотивами рішенець вийшов?

9) Антрепренерів і заступників драматичних товариств, співочих гуртків і т. д. прошу подати звістки і про те, які, де і коли траплялися пригоди з урядом з поводу українських спектаклів, концертів і т. д.

10) Які видання періодичні або книжки українські доходять до Вас з Галичини за дозволом цензури, чи не удавались Ви до цензури за дозволом випускати які українські видання з Галичини або видавати українську часопись в Росії, коли саме і що на се було одмовлено, а коли одмова була на папері, прошу прислати і списки тих одмов, хоч замітку, коли, за яким № і як мотивовано?

11) Прошу також вказати мені і всі Ваші уваги, які здаються Вам потрібними що до справи української бібліографії і історії цензури на Україні.

Ваша негайна по змозі відповідь буде дуже користна ділові і у всякім разі улегшить мені змогу довести незабаром задумані праці до бажаного кінця.

Одповідь прошу надсилати по такій адресі: Одесса, Почтовая № 25, Нотаріусу М. Ф. Комарову.

Найпридатніше для мене, щоб усі звістки були кожна на особливій картці, а про те покладаюся у всім на Вашу волю, наперед дякуючи за Вашу ласкаву одмову*¹.

Оце прохання Комарова, звернене до українських письменників, наведене тут навмисне в цілості, бо таким робом із власних його слів довідуємося про обсяг і спосіб оброблювання обох доповнених праць автора, себто бібліографічного покажчика нової української літератури й історії цензури на Україні.

Не довелось Комарову видати в 1898 р. свого „Покажчика“ й присвятити його батькові нової літератури Іванові Котляревському. За те зладив Комаров „Бібліографічний покажчик видань Котляревського творів та писань про його“. Передмова до нього має дату „24 грудня 1902 року“, але він появилсь щойно р. 1904 на закінчення альманаху „На вічну пам'ять Котляревському“ (стор. 467—94). Тут і зложив Комаров свій поклін Котляревському, закінчуючи ось як свою передмову: „Його добром та йому й чолом — скажу я нарешті, подаючи сей покажчик до збірника, присвяченого пам'яті першого українського поета нових часів і творця нового українського письменства. Нехай сей збірник буде хоч малою-невеликою ознакою тієї синові пошани, яку сучасні українські письменники в серцях своїх носять до батька свого рідного письменства...“²

В передмові зазначив Комаров, що його покажчик до Котляревського вибраний з давно розпочатої праці „Бібліографія нової української літератури“, але ще нескінченої, тому й автор не міг ручитися за його повноту. Матеріал поділено тим робом, що в перший відділ заведено звістки про те, коли та які саме писання Котляревського

¹ Відозва. (Зоря, 1897, стор. 460).

² На вічну пам'ять Котляревському. Литературный збірникъ, Київ, 1904, стор. 468.

були видані й де вони були надруковані, з додатком до цього всіх інших бібліографічних звісток і відомих авторів рецензій або критичних оцінок, а в другому відділі подав укладчик звістки, що тичуться літератури про Котляревського, отже туди завів „звістки про біографії нашого першого поета, про переклади його творів на інші мови, розбори деяких його творів або загальні писання про його літературну діяльність та вагу її в історії українського письменства“³. Тому, що покажчик Комарова до Котляревського закінчувався 1902 р., Сергій Єфремов подав у „Додатку до Бібліографічного покажчика“ (стор. 495—510) покажчик того, що писано з приводу свята й про Котляревського в 1903 р.

Того самого року, коли показався на світ покажчик Комарова до Котляревського, принесла „Кіевская Старина“ за січень і його-ж „Библиографическій указатель музыкальной и литературной дѣятельности Н. В. Лисенка (1868—1903 г.)“, що тоді-ж вийшов і окремо (стор. 25). Тут також він зазначив у передмові, що покажчик до Лисенка вибраний з зачатої, але нескінченої праці над українською бібліографією. Тут також поділив увесь матеріал на два відділи, а що до його походження зазначив, що більшу частину звісток втягав він у свої записки зараз по виході даного твору Лисенка на світ, а що не завжди це було можливе, означував у такому разі рік видання на підставі цензурної дати¹.

Рік передтим видав Комаров в Одесі свою дев'ятиаркушеву працю „Т. Шевченко въ литературѣ и искусствѣ. Библиографическій указатель матеріаловъ для изученія жизни и произведеній Т. Шевченка“. Вже в своєму „Покажчику“ з 1883 р. подав Комаров бібліографію творів Шевченка та працю про нього. Три роки пізніше, з нагоди 25-тих роковин смерті Шевченка, він значно доповнив ту частину бібліографії „Покажчика“, яка дотикала саме поета, й надрукував цей окремий покажчик у березневій і квітневій книгах „Кіевск-ої Старини“ за 1886 р. й окремою відбиткою (стор. 20). Як ріс і збагачувався матеріал у трьох етапах покажчика Комарова до Шевченка, показують такі цифри: Шевченків відділ у „Покажчику“ з 1883 р. числив 160 номерів, у покажчику з 1886 р. 369, а в покажчику з 1903 р. 1278 номерів.

На початку своєї книги з 1903 р. подав Комаров передмову від укладчика. Згадавши, що ця книга це частина його праці над бібліографією української літератури, писав Комаров, що „закінчення цієї праці з деяких причин загаялось і вона не швидко може появилися на світ“. А що покажчик Комарова до Шевченка з 1886 р. і бібліографічна рідкість і цілком недостаточний з одного боку, а з другого щораз більше зростало зацікавлення творами Шевченка й особою поета, Комаров, „не дожидаючи закінчення всієї праці над українською бібліографією“, виділив із неї звістки, що відносяться до життя й літературної діяльності Шевченка в окрему книгу.

На книгу Комарова появилася низка рецензій і заміток. Спинюсь на двох рецензіях, Доманицького й Франка. Василь Доманицький, навівши наголовок, почав свою рецензію в лютневій „Кіевск-ій Старині“ за 1904 р. ось як: „Нема що й говорити про величезну користь книги з наведеним наголовок: кожний інтелігентний читач, а зокрема той, що займається літературою, що дорожить ім'ям найбільшого нашого поета, скаже авторові велике спасибі,—від сьогодні йому не доведеться більше блукати поночі, збираючи конче потрібну літера-

³ Там же, стор. 467.

¹ М. Комаровъ. Библиографическій указатель (Кіевская Старина, 1904, січень, „отъ составителя“, стор. 1—2).

туру, яка не в кожного є під руками. Маючи тепер цю цінну книгу в нашій літературі, поневоли хочеться помряти, що може таке наукове оброблення питань, звязаних із ім'ям Шевченка та його творами, а на першому місці критичне наукове видання його поезії, ступить у нову фазу, стане частішим явищем ніж до сьогодні"¹. Правда, як кожний покажчик, так і покажчик Комарова до Шевченка не повний, зокрема щодо галицьких видань і статей та перекладів на чужих мовах, правда, й Доманцькому довелось дати низку доповнень і поправок, але „все це очевидно дрібниці, які цілком не зменшують цінної праці шановного автора“²—такими словами закінчив Доманицький свою рецензію.

Одначе найкращою й найціннішою з рецензій, які викликала книга Комарова, була рецензія Івана Франка в 57 т. „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові“ (стор. 31—44). Подавши зміст, Франко признав його багатим і поділений дуже детально, „може аж занадто детально“. Назвавши подібні закиди формальними, що не зменшують вартости книги, спинився Франко на чому іншому. „В рамках кожної групи—писав Франко—автор порядкує матеріял, як і слід, хронологічно—роками, а в рамках кожного року укладає титули поазбучно. Надто при важніших нумерах чи то видань Шевченка, чи писань про нього автор додає покажчик рецензій на дану книгу. Се зроблено по старій пам'яті покажчика в „Раді“, де ті викази рецензій та критик, що навязувались до поодиноких українських книжок, були дуже пожаданим здобутком. Тут задержання сеї системи мені видається не на місці, бо-ж усі такі рецензії та замітки повинні бути, кожда в своїм місці, вказані спеціально під окремим номером як річі так само належні до літератури про Шевченка, як і обговорювані в них книжки. Автор дійсно так і робить з певною частиною таких рецензій: подавши їх раз під титулом даної книжки, він подає їх потім у іншій відділі ще раз під окремим номером. Я вважаю се зовсім зайвим; щоб зазначити, що якась книга була рецензована і де шукати тих рецензій, було-б досить при її титулі подати розділ і номери, під якими вони уміщені; та для того, хто вживає покажчика при студіях (а він, звісно, служить не для приємної лектури, а тільки для студій), і се зайве, коли матеріял упорядкований роками; досить кинути оком на відповідний рік відповідного відділу, і маєте перед очима всі критики на дану книжку“³.

„Висловляючи повне признання шановному авторові за багатство зібраного ним матеріялу і за його впорядкування, зовсім відповідне вимогам новочасної бібліографії“, Франко не міг „сказати того самого ані про спосіб збирання того матеріялу, ані про його повноту, ані про докладність даних“. Що до методи збирання матеріялу, Франко закинув Комарову, що він „мабуть не зовсім уяснив собі, що властиво в такій збірці нам потрібне. Очевидно в бібліографії творів Шевченка повинні все і всюди на першій місці стояти твори Шевченка, а не що инше; отже коли мова про твори Шевченка, друковані в збірниках або періодичних виданнях, то під даним номером буде стояти твір, один чи більше, уміщений у даній книжці, а далі,

¹ Кіевская Старина 1904, лютий, стор. 77.

² Тамже, стор. 80 „Русская Мысль“ в грудневій книзі за 1903 р. підносила, що „перша проба (Комарова) зібрати всі бібліографічні дані про знаменитого українського поета“ уложена „з незвичайною старанністю й любовю та видана прегарно“. Назвавши книгу Комарова тільки початком праць над бібліографією української літератури, неспізнаний рецензент, сподівався, що „шановний автор доведе до кінця свою тяжку й маловдячну, одначе у високому ступні важливу працю“ (стор. 420).

³ Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, т. LVII, стор. 32.

в скобках, докладний титул книжки чи періодики, з означенням номерів і сторін, де надруковано дані твори Шевченка, чи праці про нього. Тимчасом у д. Комарова майже скрізь такі вказівки зроблено зовсім навпаки“. Далі закинув Франко, що розділ VI, де говориться про Шевченкові листи, „зроблений нераціонально: замість дати нам систематичний і хронологічно уложений покажчик листів Шевченкових—автор дав нам покажчик видань, де були друковані листи“.

Як дальшу хибу книги Комарова підкреслив Франко її неповноту. „Правда,—писав Франко,—автор у передмові оправдується тим, що багато видань, особливо галицьких, було йому недоступних. Ну, не про самі галицькі треба було се сказати, а також про варшавські, празькі, віденські, німецькі, французькі і т. и. Далі ми подамо деякі доповнення до покажчика Комарова, наскільки дозволяють приступні нам у даній хвилі матеріяли, але відразу заявляємо, що таких доповнень можна і треба би зробити далеко більше“¹.

Так само виправдувався Комаров із третього закиду, який підніс Франко, а саме з недокладности в передаванні титулів праць. „Се може найтяжчий закид,—писав Франко,—який можна зробити бібліографії, і його на жаль аж надто часто приходить робити д. Комарову. Автор заявляв в передмові, що він більшу часть титулів описував із автопсії,—і справді треба признати, що більша їх часть, поминаючи ті недокладности, що випливають із хибної методи автора, подана досить докладно. Що-ж до видань неприступних йому д. Комаров каже, що він мусів задовольнитися звітками, уміщеними в бібліографічних працях В. Межова й інших, у каталогах, рецензіях, оглавах, літературних звітках у різних періодичних виданнях і т. и. жерелах. Справді можемо пожалкувати, що д. Комарову довелось робити свою бібліографію серед таких некорисних обставин, але факт фактом, що на її докладности се відбилося дуже фатально. Візьмім хоч би всі видання та праці польські, німецькі або загалом друковані латинкою: виглядає, наче-б д. Комаров не мав ані одного з тих видань у руках, бо майже всіх титули передані з блудами“. Навівши низку помилок і недоглядів, виводив Франко, що „такі помилки та недогляди роблять пожаданою її основну перерібку та порядне скорігування“².

Перейшовши до спеціальних уваг, доповнень і поправок до поодиноких розділів, рецензент навів довгу їх низку й кінчив свою знамениту рецензію словами: „В усякім разі треба признати, що автор особливо в новіших часах збирав матеріял докладно. Його книжка хоч і як іще далека від того, щоб могла бути повною і всюди докладною бібліографією Шевченка, все-таки важна тим, що показала нам перший раз літературу належну до нашого поета в її повнім обемі і заразом вивела перед наші очі ті дезидерати, яких треба для її повного опанування. Ваялось би, щоб і сама книжка і отся рецензія збудили відгук у всіх тих, хто може сяк чи так причинитися до спростування помилок або до заповнення її прогалин“³. Що й Доманицький признав закиди Франка покажчикові Комарова до Шевченка справедливими, доказом цього є його замітка „До бібліографії літератури про Т. Шевченка „у вересневій „Кіевск-ій Старин-і“ з 1906 р. Тут уже зазначив Доманицький, що покажчик Комарова до Шевченка „не тільки неповний (за що автора не можна винуватити), але і з чималими хибамі, яких найбільше виказав д. Франко в своїй великій рецензії. Ці останні (особливо неповнота і часом неправди-

¹ Тамже, стор. 33.

² Тамже, стор. 34—5.

³ Тамже, стор. 42.

вість змісту книжки) дуже утрудняють роботу кожному, хто заходиться розслідувати літературу про Шевченка, і коли він покладатиметься на покажчик Д. Комарова, то зробить не одну чималу помилку“, зокрема що до IV розділу з українськими творами Шевченка в збірниках і журналах¹.

Найбільшою друкованою бібліографічною працею Комарова є „Українська драматургія. Збірка бібліографічних знадобів до історії української драми і театру українського. (1815—1906 р.)“ (стор. VI+231), видана в Одесі р. 1906 й там же виданий р. 1912 додаток до неї: „До „Української драматургії“. Збірка бібліографічного знадобку до історії української драми і театру за 1906—1912 рік. З додатками та поправками до „Української драматургії“ до 1906 р.“ (107 стор.). Як давніші частинні покажчики, так і цей вибраний з давно розпочатої праці укладчика „Бібліографія нової української літератури“, „але над нею треба ще чимало поробити, щоб довести до краю і у світ її вирядити. Тимчасом деякі частини тієї праці оброблені вже геть більше від других і доведені до такої повности, що мабуть трохи чи не всі найголовніші звістки зібрані і пропусків у всякім разі буде не так багато. Тож, не маючи певної надії на скорий кінець цілої праці,—писав Комаров у передмові,—а при лихій годині може й зовсім не доведеться доробити те діло уповні, я й зважився хоч ті, більше оброблені, частини випускати у світ бо змозі і при нагоді, додавши лиш звістки за останні роки та упорядкувавши в той спосіб, який здавався міні більше придатним до тієї або іншої частини. Так от в 1903 р. я видав книжку „Т. Шевченко в літературі і мистецтві“, в 1904 році надрукував покажчики до діяльності І. Котляревського та М. Лисенка, а оце знов, з нагоди 25-х роковин від заснування першої української драматичної трупи (1881—1906), випускаю у світ ще одну частину моєї праці, що стосується до української драми і театру українського“.

Жалкуючи, що не зважаючи на „увесь сей чималий час, ми не маємо більш або менш повної історії нашої драматургії“, Комаров вірно пояснив причину цього, а саме, „що в значній мірі спричинилась тут недостача бібліографічного покажчика—сього конешного підручника в кожній науковій роботі“. Правда, укладчик не думав, що його збірка, „яко перша проба“, може цілком усунути ту недостачу, одначе в усякому разі сподівався, що не зважаючи на деякі пропуски й помилки, без яких не можна було йому обійтися, його „збірка може стати в пригоді робітникам на полі досліду про історію нашої драми і всім, хто цікавиться українським театром“².

Свою збірку поділив Комаров на три частини. В першій подав спис драматичних творів українською мовою, почавши його не від „Наталки Полтавки“ Котляревського з 1819 р., а від „Козака-стихотворця“ кн. Шаховського, що його оперетка спонукала Котляревського написати свою. В свою збірку завів укладчик усі відомі йому „драматичні твори, писані українською мовою, як оригінальні, так і переробки інших творів і переклади з інших мов, бо все те по мові увіходить в наше письменство і сталося або може статися здобутком нашого репертуара. Заведено теж не тільки надруковані драматичні твори, а навіть і такі пієси, що ніколи ще не були надруковані, аби вони виставлялися на театрі або дозволені були до вистави і через се стали відомі громадянству“. Очевидно „в збірку заведені твори як українських, так і галицьких письменників, бо спільними

¹ Київська Старина, 1906, вересень, Бібліографія, стор. 5.

² М. Комаров. Українська драматургія. Одеса, 1906. Передмова, ст. I.

їх силами виробляється наше письменство. Увесь той знадібок упорядковано хронологічно, відповідно тому, коли появлялася яка піеса, а в кожному році—по прізвищам авторів, при чім спершу списані твори українських, а потім галицьких авторів“¹. Під заголовками творів подав укладчик бібліографічні замітки та звістки про відомі йому критичні оцінки й рецензії.

Що торкається рукописних драматичних творів, до 1882 р. не мав Комаров змоги додержати хронологічного порядку, бо „звістки про українські піеси до 1882 року вибрано давно з офіціального списку дозволених до вистави піес, де ті піеси були заведені по алфавіту заголовків“. Тільки після 1882 року мав Комаров „змогу прослідкувати за українськими піесами по тому спискові дозволених до вистави піес, що почав друкуватися що року в офіціальній часописі „Правительственный Вѣстникъ“, але від 1902 р. не міг переглянути навіть „Правительственнаго Вѣстника“ та втягнув у свою збірку тільки ті звістки, як трапилось йому надібати в різних часописах. А щодо галицьких недрукованих драматичних творів—звістки про них черпав Комаров із оповісток і рецензій в різних часописах, що випадково доходили до нього².

В другій частині своєї „Української драматургії“ подав Комаров писання про українську драму й театр, а в третій покажчик імен із літературою про драматургів і театральних артистів.

Такий самий розклад матеріялу приходить і в додатку Комарова з 1912 р. Мотив видання додатку той, що від часу появи покажчика української драматургії інтерес до української драми й театру „значно розрісся: до репертуару прибуло чимало нових піес, як оригінальних, так і перекладів, виявились нові видатні сили поміж драматургами і артистами і самий круг діяльності драматичних діячів значно поширився, а разом з тим за цей невеликий час зібралось стільки літературного знадібку, який стосується до української драми і театру, що годі вже розібратися в ньому без особливого покажчика“. А хоч у першу книгу „заведено знадібок і за 1906 рік, та не за цілий той рік, а лиш за частину, до того-ж ще про деякі піеси не було тоді повних звісток, то тепер треба було-б трохи чи не до кожного номера робити додатки та поправки, або пояснення“, тому Комаров уважав за краще розпочати свій додаток від 1906 р. У ньому-ж знайшовся в першій частині окремий розділ п. н. „Додатки та поправки до 1-ої частини книжки „Українська драматургія“³.

На „Українську драматургію“ Комарова не появилася ніодна рецензія тієї міри й ваги, що Франкова рецензія на покажчик Комарова до Шевченка. Все-ж-таки на „Українську драматургію“ Комарова та з приводу неї відозвалася голосно українська преса й деякі російські періодичні видання. Зпоміж тих рецензій і заміток вибивається рецензія Василя Доманицького в січневій „Україні“ за 1907 р. (стор. 114—7). Доманицький підніс, що „впорядчик керувався в роботі своїй метою, з якою тяжко погодитися,—він заводить у свій покажчик української драматургії усякі збірники“, „які до драматургії стосуються дуже не багато, а так само до українських піес залічує російські“. Що-ж-до виконання, то крім помилок у правописі, в заголовках драматичних творів і навіть у переіначенні подекуди прізвищ авторів відмітив Доманицький „такі хиби, які кидаються в вічі при побіжному навіть перегляді книжки“⁴, напр. „ліричну драму“

¹ Тамже, стор. II.

² Тамже, стор. III.

³ М. Комаров. До „Української драматургії“. Одеса, 1912, стор. 3—4.

⁴ Україна, 1917, січень, стор. 115.

Франка „Зів'яле листя“ двічі залічено до драматичних творів, подано „Остапову правду“ Леоніда Глібова, як „драму в 3 дії“, а тимчасом це російський вірш із приводу проходу російського ополчення через Ніжин 1855 р. і т. д. Та вказуючи такі помилки, все-таки Доманицький кінчив ось як свою рецензію: „У всякому разі ми повинні бути вдячні д. Комарову за його працю, і при цій нагоді не можемо не побажати, щоб розпочата їм давно вже праця „Бібліографія нової української літератури“ нарешті побачила світ хоча-б в тому вигляді, в якому вона зараз є, бо дуже сумно було-б, коли-б побоювання д. Комарова, що „може й зовсім не доведеться доробити те діло уповні (передмова, стор. 1), дійсно справдилося“...¹.

Своїї доповненої „Бібліографії нової української літератури“ такі не видав Комаров, навіть ніодної дальшої частини, вибраної з неї². Здавалось, що заступить його Дмитро Дорошенко, що випустив у Чернівцях 1917 р. „Покажчик нової української літератури в Росії за 1798—1897 роки“ як „частину першу“, а що книга вийшла без його догляду, видав наново свій „Покажчик літератури українською мовою в Росії за 1797—1897 роки“ на стор. 142—238 „Наукового ювілейного збірника українського університету в Празі“ в ґрунтовно переробленому й доповненому вигляді. Одначе праця Д. Дорошенка вривається 1897 р., а сьгоднішні потреби вимагають повної бібліографії українського видавничого руху бодай до часу У. С. Р. Р., бо відтоді вже правильно реєструється видавничий рух У. С. Р. Р. Тому матеріал Комарова повинен найтися в компетентних руках людини, що провірила-б його з автопсії, й тоді він може віддати велику прислугу при ладженні бажаної бібліографії. Так само треба видобути його поправки й доповнення до покажчика до Шевченка³ та зібраний матеріал до історії цензури на Україні й до історії українського театру.

В тісному звязку з працею Комарова над „Бібліографією нової української літератури“ стоїть довга низка його рецензій критичних заміток головно про різні біжучі українські видання переважно в львівській „Зорі“, далі в одеському „По морю и по сушѣ“ тощо. По обрахунку академіка Кримського Комаров у самій „Зорі“ оцінив „більше-менше 60 книжок. Як наше небагате письменство, небагате і на книжки і на критиків то це було число дуже значне; і не дивниця, що до 90-их років, се-б-то до виходу в світ великих робіт д. Комарова, наша широка громада знала його найбільше і перш усього як критика *par excellence*“*.

Я спинився довше над бібліографічними зайняттями Комарова, бо в першій мірі вони підходять під програму цього журналу. А хоча й инша його діяльність і сам життєпис Комарова як бібліографа не можуть бути виключені з програми бібліологічного журналу, все-таки, маючи на меті тільки подати рукописний матеріал до його діяльності, я не задержуюся довше над цим, тим більше, що про

¹ Тамже стор. 117.

² Р. 1903 на 35-літній ювілей літературної діяльності Івана Левицького прислав Комаров покажчик до Левицького, матеріал якого використав С. Єфремов у „Бібліографічному покажчику“ на кінці свої монографії „Іван Левицький-Нечуй“ (Київ, 1925, стор. 182).

³ В згадках Гр. Тисяченка „З останніх днів М. Ф. Комарова“ в 183 ч. Ради за 1913 р. читаємо, що Комаров, не зважаючи на недугу, збирав матеріали про Шевченка, маючи на думці видати додаток до свого покажчика до Шевченка. Наш обов'язок перед Шевченком вимагає рішуче нової, бібліографії до нього, повної, не частинної. Не усуває цієї потреби й покажчик Миколи Яшека. При ладженні нового покажчика до Шевченка треба мати на увазі, що доповнення покажчика Комарова від 1903 по 1914 р. зладив Володимир Дорошенко у Львові.

його життєпис і діяльність маємо два нариси, старший А. Кримського з 1896 р.* і написаний уже з приводу смерти Комарова суцільний огляд його діяльності Володимира Дорошенка, надрукований у жовтневій книзі „Літературно-Наукового Вістника“ за 1913 р. і доступний широкій громаді з збірки його статей на літературно-громадські теми п. н. „Життя і Слово“ (Львів, 1918, стор. 97—114).

В українському письменстві Комаров відомий не тільки як бібліограф української нової літератури, але й як її дослідник, що писав критичні замітки, некрологи й оголошував друком недруковані писання давніших письменників, як етнограф, головню знаний як упорядчик „Нової збірки народніх малоруських приказок, прислів'їв, помовок, загадок і замовлянь“, виданої 1890 р. в Одесі й замітної між иншим українською передмовою та доданим „Бібліографічним покажчиком літератури народніх малоруських приказок, прислів'їв, загадок тощо“, як гарний популяризатор, добрий перекладчик і передовсім як дуже заслужений укладчик чотирьох-томового „Словаря російсько-українського“. Живий відгомін згаданих інтересів і зайнятв Комарова відбився в його листуванні, хоча воно часто має ще ширше значіння—документів із глухого часу в культурному житті України.

Маю змогу подати 40 листів Комарова, адресованих до наддніпрянців і наддністрянців: до Олександра Кониського, Митрофона Дикарева, редакцій „Діла“ й „Зорі“, В. Левицького-Лукича, Івана Франка та його дружини Ольги. З виїмкою кількох листів до Кониського, двох до Дикарева й двох до „Зорі“, збережених в архіві товариства „Просвіта“, всі инші збереглися в Бібліотеці Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, попавши туди з архівами колишнього редактора „Діла“ Івана Белея, колишнього редактора „Зорі“ В. Левицького-Лукича й Івана Франка. В останньому часі туди перейшли також листи з архіву „Просвіти“.

З огляду на те, що на листах Комарова рідко зазначена дата, даю пробу означення часу кожного листу.

1. Згадана в листі рецензія Комарова на „Ворскло“ Щоголева надрукована в фейлетоні 47 ч. „Діла“ за 1883 р. Отже з того-ж року походить лист, що збергівся в архіві Франка в зшитку ч. 222, а автограф рецензії в зшитку ч. 280.

2. Згаданий в листі допис у 77 ч. „Діла“ це фейлетон у 77 ч. „Діла“ з 1883 р. Тим самим лист походить із 1883 р., а згаданий в ньому допис Комарова надрукований у 83 ч. „Діла“ п. н. „Про моголу Т. Шевченка“. В „Ділі“ з того-ж року помістив Комаров дописи з Одеси в чч. 116, 120 і 131 з підписом С., а в подвійному числі 117—8 допис про „Український театр“ у відділі „Наука, штука і література“. Автографи дописів збереглися в архіві Ів. Белея.

3. Лист торкається статті, надрукованої п. н. „Дещо з історії українського письменства XIX в. Замітки і споминки“, надрукованої в фейлетонах „Діла“ чч. 15—17, 21—25, 27, 29, 34 й 35 за 1885 р., тим самим лист походить десь із листопада або грудня 1884 р.

4. З цим листом переслав Комаров початок рукопису згаданої під 3) статті. А що тут про 1884 р. є мова як про „торік“, лист походить із 1885 р.

5. Для означення дати цього листу міродатний час смерти О. Кияковського, се-6-то ніч із 25 на 26 січня 1885 р. Некрологу пера Комарова не надруковано в своєму часі й він зберігся на 12 сторінках у рукописі.

* А. Кримський. Михайло Комар. („Зоря“, 1896, стор. 359). Що Комаров писав деякі цінні рецензії в галицькій „Зорі“, признав і Франко в „Нарисі історії українсько-руської літератури“, (Львів, 1910, стор. 203).

6 і 7. Листи торкаються статті, згаданої під 3), отже походять із 1885 р.

8. Пересланий некролог Миколи Костомарова надрукований в чч. 45 й 46 „Діла“ за 1885 р.

9. В 4 ч. „Зорі“ з 27 лютого 1886 „Переписка адміністрації“ стверджувала „Комарову в Умані“, що книжки вислано, а на інші питання пішла листовна відповідь. Після того написаний лист Комарова, збережений в архіві Франка в зшитку ч. 214. „Короткий перегляд українських книжок за 1885 р.“ надрукований в чч. 5, 8, 13—17, 20, 23 й 24 „Зорі“ за 1886 р.

10—11. „Порвані струни“ Яковенка-Кониського вийшли 1886 р. це й одинока опора для означення дати в обох листах. На листі 11 рукою Кониського написано: „25 мая“.

12. Переклад В. Маслова—Стокоза Короленкової поліської легенди „Ліс шумить“ надрукувала „Зоря“ за 1886 р. в чч. 22 й 23.

13. Згадка про „Огляд письменства і просвіти українсько-руської за 1887 р.“ Комарова визначає дату листу, збереженого в архіві Франка в зшитку ч. 217, на 1888 р.

14. Для означення дати листу важне тут протиставлення спокійного тону рецензії, очевидно Олександра Борковського, на переклад „Богдана Хмельницького“ Костомарова пасійному тонові Григорія Цеглинського. Рецензія Борковського надрукована в чч. 16 й 17 „Зорі“ за 1888 р.,—17 ч. з датою 13 вересня.

15. Дату листу визначає замітка рукою Кониського: „17—X, 88 в Києві“.

16. Рецензія Борковського на перший випуск відновленої „Правди“ появилася в 21 ч. „Зорі“ з 13 листопада 1888. Переслана для „Зорі“ рецензія Комарова на збірник драматичних творів Бораковського найшла місце в чч. 1—2 за 1889 р.

17. Згадка про „Перебендю“ Франка й справу з перекладом Ніщинського Гомерової Одисеї вказують на рік 1889 цього листу, збереженого в архіві Франка в зшитку ч. 217.

18. Лист писаний на якийсь час перед виходом „Нової збірки народніх малоруських приказок, прислів'їв, помовок, загадок і замовлень“ Комарова, яка появилася в Одесі 1890 р.

19. На дату листу вказує дата відповіді В. Левицького-Лукича, се-б-то 3 вересня 1890 р. Некролог Новицького надрукований у 18 ч., а „Стародавній дзвін“ у 19 ч. „Зорі“ з того-ж року; автограф останньої статті зберігся з листом в архіві В. Левицького-Лукича.

20. На дату листу вказує дата відповіді В. Левицького-Лукича, а саме 24 вересня 1890.

21—22. Листи з січня 1891, бо відповів В. Левицький 28 січня.

23. Згадані в листі книжечки „Серед крижаного моря“ Чайченка-Грінченка й „Колоски“ вийшли 1891 р.

24. Перед великодніми святами 1891 р.

25. На дату листу вказує час, коли одержав його Кониський, зазначивши це своєю рукою: „5 юня 91.“

26. Децю пізніше написаний від попереднього.

27. На дату листу вказує дата підпису В. Левицького-Лукича: 20 червня 1891. Стаття Комарова—М. Неїжмака „Крайобрази В. Я Горюновича на сегорічній виставці в Одесі“ надрукована в 16 ч. „Зорі“ з 27 серпня 1891.

28. Про українські вірші А. Кольцова подав звістку Комаров у Зорі за 1891 з 13 травня, а в другій половині жовтня надійшли до Львова авторські примірники збірника Дикарева, того-ж часу написаний і лист Комарова.

29. Дата листу—1891 р., як вказує думка видати збірник творів свіжо помершого Трохима Зінківського.

30. В. Левицький-Лукич відписав 3 жовтня 1891.

31—32. В. Левицький-Лукич відписав 26 грудня 1891. До листу під 32) додані дві літературні звістки; про літературно-науковий збірник „Товариства за помози бідним ученим і письменникам“ і про приїзд трупи Саксаганського до Одеси.

33. В. Левицький-Лукич відписав на лист 14 січня 1892 р., одначе лист Комарова походить без сумніву з грудня 1891 р., бо посмертна згадка Комарова про Олександра Корсуна надрукована вже в 1 ч. „Зорі“ за 1892 р.

34. В. Левицький-Лукич відписав на лист 12 травня 1892 р.

35. В. Левицький-Лукич відписав на лист 6 вересня 1892 р.

36. До В. Левицького-Лукича надійшов лист 21 листопада 1892 р.

37. До рук адресата наспів лист 22 червня 1893 р.

38. До рук адресата прийшов лист 4 вересня 1893 р.

39. Адресатові доручено лист 28 травня 1896 р.

40. Лист перехований в зшитку ч. 236 в архіві Франка.

Зв'язки з Галичиною це окремих розділ біографії Комарова. У Львові друкував він свої писання від 1883 до 1900 р. Добра половина з того, що завів його син Богдан у свій „Библиографическій указатель къ литературной дѣятельности М. Э. Комарова (1865—1913)“ а надрукований в „Извѣстіяхъ Одесскаго Библиографическаго Общества“ за 1913 р., появилася у Галичині, хоча цей покажчик виказує далеко не всі писання Комарова, надруковані в „Ділі“ й „Зорі“. У Львові-ж вийшов і найцінніший твір Комарова — широко відомий „Словарь“ Уманця й Спілки. Не дурно в 1889 р. радив Комаров землякам „звернути яко мога більшу увагу на Галичину і посилати туди всі рукописі, які будуть заборонені цензурою. Будь що будь, рано пізно, а вся наша праця не загине марно і для України і колись вернеться до нас і стане нам в пригоді, як Галичині придали перші літературні заходи на Україні. Галичина то наш світоч, туди і линемо всею душею“¹. Ось що піддавав Комаров наддніпрянцям у тяжкому часі.

Біографи Комарова і автори згадок про нього піднесли також, що „значіння М. Комарова не тільки в тих його друківаних працях, а й в тому, що в найтяжчі, найглухіші часи збирав коло себе людей, вчив ясно дивитись в будучину, твердо триматися своїх переконань і сіяти зерна української свідомости“². Так писав один із членів редакції „Ради“, а инший хилив голову перед покійним не тільки за те, що він активно зустрів указ з 1876 р., витримав на собі перший удар, не склав рук перед непереможними труднощами й не схитнувся, але й иншим був за підпору й осередок, инших виховував і підтримував на важкому шляху українського діяча. „Але коли думаю про заслуги небіжчика,—були слова другого редактора,—мені все-ж більшою над ці літературні праці здається ота невидна, незафіксована робота творення української атмосфери виховання українського громадянства „во время люте“,—оте проміння чистої віри в рідну справу й глибокого завзяття до неї, що робило велике чудо—порушувало серця й запалювало їх такою-ж глибокою вірою в шасну долю рідного краю“³. „Всі, хто лише знав Комара,—писав автор статті про Комарова в „Літературно-науковому Віснику,—оповідають, що своїм знанням української літератури, своїми порадами і книжками

¹ М. К. Хто-ж справді винен і де-ж наша робота? (Зоря, 1889, стор. 65).

² А. Н. Василько. Пам'яті М. Комарова. (Рада, 1913, ч. 194).

³ С. Єфремов. Пам'яті Михайла Комарова, (Рада, 1913, ч. 187).

з своєї багатой і цінної бібліотеки він велико прислужився до поширення національної свідомости серед свого оточення. Був він задля цього ніби вчителем молоді, виховником її¹. Цікаві згадки про Комарова подав і Євген Чикаленко в другій частині своїх „Спогадів“².

Таким робом будучий біограф Комарова повинен також призбирати й згадки живих свідків про його діяльність і значіння крім усякого рукописного матеріялу, в першій мірі його листування, з якого ось тут друкуються в змодернізованому правописі та в стягненому тексті його 40 листів.

1. До редакції „Діла“.

Вельми Шановна Редакціє! Колись, ще за покійника Барвінського, писав я до редакції і, викладаючи свої думки і сподіванки українців що до редакції „Діла“, питався про дописи і бібліографічні звістки з України, чи буде шановна редакція друкувати їх? До цього часу я не одібрав ніякого одвіту на мій лист. Думаю, що це трапилося за смертю Барвінського, а не від чого іншого, та разом сподіваюся, що коли редакція не цурається подавати хоч де-коли звістки з України і про українські книжки, то певно не одцурається мати сотрудників і відціля. В цій надії я засилаю тепер мою рецензію про книжку п. Щоголева „Ворскло“ і прошу Редакцію надрукувати її в „Ділі“. Коли Редакція згодиться, то й на дальше я буду засилати рецензії на українські книжки і звістки з України. Бажалося б знати, як шановна редакція дивиться на сотрудничество з України. А поки що прошу Редакцію не занехаяти посилаєму рецензію на „Ворскло“ і надрукувати її яко мога скоріше. Коли треба буде на погляд редакції що небудь викинути або й прибавити,—я проти свого нічого не матиму, а теж саме правопис і мову редакція має право перемінити по своїй уподобі. При цьому звичаю редакцію, що вислані міні книжки, окрім деяких, пропушені нашою цензурою і я вже продав їх на 15 карбованців, зосталося вже на багато, котрі теж скоро будуть продані, то тоді вже разом я пришлю в редакцію всі гроші і рахунок. З ширюю повагою до Редакції Михайло Комаров.

2. До редакції „Діла“.

В редакцію часописі „Діло“. Читателям шановної часописі „Діло“ певно цікаво буде знати,—як покінчилося діло про могилу Т. Шевченка, про яке допис з України поміщена в 77 ч. Діла. На ціх днях я певно дознався, що уряд зняв заборону і роботи коло могили вже почалися. Поспішаючи поділитися з Вами і читателями Вашими цією радісною новиною, посилаю про це звістку. Коли що маєте перемінити чи скоротити мою допис, я на це не поремствую, аби швидче дійшла до Галичини вістка. З шанобою до Редакції Михайло Комаров.

3. До Ол. Кониського.

Вельми Шановний Олександрє Якович! Щось дуже довго немає од Вас ніякої вістки, а тим часом обіцяли Ви прислати до ноября. Я нагадую про замітки Ваші до моєї статті про цензуру, котрі у всякім разі будуть для мене дуже користні. Через це, сподіваючись од Вас додатків, я й досі не посилав моєї статті, а хотілося би, щоб вона вийшла на світ божий скоріш. Прошу Вас, коли що маєте, не гаючись, написати міні, щоб можна було до Різдва все покінчати і одіслати, а міні треба ще аж два примірники переписати, щоб один в Галичину, а другий подати до нашої цензури,—нехай хоч вони пригадають собі свої звинки і подивляться на себе, коли не пустять, як цього напевне можна сподіватися. А щось-це про Зорю ніякісінької чутки немає. Я не тільки ніякого листу од Франка чи од кого іншого не маю, а навіть і в Зорі сьогодні я почув 22 число, а нічогісінько немає про видання Зорі на той рік, а вже б здається й час оповістити. Щоб не вийшло часом так, що заходу багато, а на ділі нічого. Напишіть, будьте ласкові, чи буде виходити Зоря і куди слати гроші? Шо там у Вас у Київі поробляється? Чи нема у Вас зайвого примірника Вашої комедії „Порвана нитка“? Коли є, пришліть, спасибі Вам, бо инакше ніяк роздобути. Сподіваючись Вашої відповіді, з ширюю повагою до Вас М. Комаров.

¹ В. Дорошенко. Життє і Слово. Статті на літературно-громадські теми, Львів. 1918, стор. 110.

² Єв. Чикаленко. Спогади (1861—1907). Частина II. Львів, 1925, стор. 9—14.

4. До редакції „Діла“.

Вельми Шановна Редакціє! Ше торік закінчив я мої замітки про теперішні цензурні порядки на Україні. Порядки ці відомі міні найбільше з того, що цілих чотири роки, живучи в Києві, я часто мав діло з київською цензурою, подаючи свої або чужі рукописи, мав і знайомих в цензурі, від котрих довелось чути трохи чи не про всі українські рукописи. Все це, як діло дуже цікаве і мало відоме громаді, навело мене на думку написати історію цензури на Україні, але незабаром побачив я, що таке діло, за недостатчею матеріалу, тепер зовсім не можливе. Передивившись поки-що весь друкований матеріал, який можна було зібрати, а ще більше—роспитавшись у земляків,—як воно велося діло з цензурою давніше, я однак не занехав своєї думки; тільки-ж нехай то буде на колісах, а поки-що і те, що довелось міні зібрати, здається, варто буде оповістити. Сам по собі той матеріал, який я маю, дуже цікавий і поучаючий, а окрім того на мої „Споминки і Замітки“ повинні обізватися земляки, котрим доводилось мати діло з цензурою, і таким побитом можна буде зібрати чимало матеріалу. Так воно міні здається, так думають і земляки, котрим я читав (О. Я. Кониський і другі), а через те наважився я надрукувати свої „Замітки“ і обертаюся за цим до шановної редакції „Діла“. Поки-що посилаю початок моєї праці (примірно десяту частину), а останнє почав вже переписувати і що тижня висилатиму частинами, коли Редакція прийме до друку мою працю, про що прошу оповістити мене особим листом. Коли-ж часом в Ділі не знайдеться місця або по яким иншим причинам не можна напечатати, то прошу передати в редакцію „Зоря“. 15 ч. сего місяця вислав я 18 р. на Діло за сей рік і за дві книжки, то прошу Редакцію вислати якомога скорше і разом прислати рахунок за книжки і за Діло, що торік висилалося міні в Київ. З великою повагою до редакції М. Комаров. Адрес мій: в г. Умань (Києв. губ.) Нотаріусу М. Ф. Комарову.

5. До редакції „Зорі“.

Вельми Шановна Редакціє! Посилаючи некролог О. Ф. Кістяковського, прошу надрукувати його в найближчому числі „Зорі“, а коли часом редакція має вже инший некролог, то прошу передати в ред. Вальківщини або в яку иншу часопись. Звичайно, що я нічого не матиму, коли Редакція переменить правописьмо або зробить які инші одміни в моїй дописи. З великою шанобою до Редакції М. Комаров. Адрес: Умань Київ. губ. Нотаріусу М. Ф. Комарову.

6. До редакції „Діла“.

Вельми Шановна Редакціє! Тижня два до цього одіслав я в Редакцію перші три глави моїх споминок і заміток „Де-що з історії українського письменства XIX в.“ Тепер знов засилаю дальше 4 і 5 глави, на тім тижні ще виплю дві глави, та й останні незабарось вислати. Затим прошу Шановну Редакцію, коли вона прийме мою роботу, почати друкувати в найближчому числі Діла, або-ж передати в редакцію Зорі. З великою повагою до Редакції М. Комаров. Г. Умань.

7. До редакції „Діла“.

Вельми Шановна Редакціє! Вже більше 3 тижнів, як одіслав я перші глави моїх споминок під заг. „Де-що з історії українського письменства XIX в.“ а трохи згодом одіслав ще дві глави IV—V; тепер же знову засилаю дальше дві глави VI і VII і знову прошу Редакцію, коли не особим листом, то хоч в переписці часописи, сповістити мене,—чи будуть мої споминки надруковані? В останнім разі, коли маєте подати звістку в переписці, то звістите коротенько: „Уманцю. Получено, буде чи не буде напечатано“ той годі. Дальше дві глави VIII і IX маю вислати на сім же тижні, а решта буде переписана до 20 лютого, то тоді не забарюсь вислати. В прежніх рочниках Діла нераз траплялося міні в перших числах читати „Огляд суспільної і словесної праці русинів за минулий рік“. Для нас українців, не маючих змоги слідувати за ходом громадського життя русинів, такий огляд був дуже цікавий і користний і ми й тепер були б дуже вдячні, коли б Редакція подала такий огляд за минулий рік. З великою повагою до Редакції М. Комаров.

8. До редакції „Діла“.

В Редакцію „Діла“. Посилаючи при сьому посмертну згадку про М. І. Костомарова, прошу шановну Редакцію надрукувати її в Ділі, а коли часом хто небудь инший надіслав раніше, то передати мій некролог негайно в редакцію „Зорі“. На мої споминки і замітки про історію російської цензури де-хто вже обізвася і тепер у мене зібралось чимало вже нового матеріалу. Тим часом

моя думка хилитися до того, щоб можна було пізніше написати зовсім такі докладно історію цензури, а се можна зробити не инакше, як так, щоб кожний автор засилав міні вістки про свої пригоди, як він мав у цензурі. Для сього ж треба неодмінно заслати кожному примірник моїх „споминок і замток“, щоб кожний бачив, що міні відомо і не відомо, що є у мене і чого немає. А як Діло у нас виписують небагато, де хто навіть і не знає про то, що воно єсть, то я наважився надрукувати особю брошурою, додавши до то(го), що в Ділі, і той матеріал, який міні надіслали; з сими додатками брошура вийде трохи більшою од статті, надрукованої в Ділі, примірно на дві послідні глави. От з сим ділом я й обертаюся до шановної Редакції і прошу написати міні, скільки буде коштувати надрукувати сто або двісті примірників брошури, скільки я повинен буду прислати грошей всего на 100 і на 200 примірників і чи має Редакція приручити кому корректуру? Коли Редакція згодиться порадити мені в цьому ділі і коли кошту небагато буде треба і не важко для мене, то я зараз же вишлю гроші. Ще одно діло: ще з початку сього року вислав я в Друкарню Шевченка 10 карб. і прохав вислати міні деякі книжки, але ось уже три місяці минуло, а чутки відтіль ніякої немає і на мої запитання Друкарня ніякої одповіді не дає. Прошу покірно, коли ласка і коли се не заважить, спитати в Друкарні Шевченка і нагадати про се діло, бо в Київській цензурі я питався і там книжок немає, то певно, що вони зовсім не вислані. З великою шанобою до Редакції М. Комаров. Г. Умань, Київ. губ. 11 Квітня 1885 р.

9. До редакції „Діла“.

Вельми Шановна Редакціє! Давно вже я послав в Редакцію початок моєї статті „Перегляд українських книжок за 1885 рік“. З переписки редакції в 4 ч. Зорі бачу, що Редакція одбрала мою посилку, тим часом обіщаного там же листа я й досі не маю, і досі не відаю, чи Редакція має друкувати мою статтю, чи ні? У всякім разі, щоб не було часом якої запинки, посилаю продовження моєї статті, а що на дальше приготовано в мене, — то вже буду сподіватися одповіді Редакції. Разом з сим прошу вельми одписати й на инші мої запитання, чи можна виписувати до нас „Буковину“ або иншу яку часопис(ь), окрім „Батьковщини“, котру я вже маю, і які книжки, видані редакцією, пропускаються до нас? З великою повагою до Редакції М. Комаров. Чи можна теж дістати повне видання „Зорі“ з першого року видання до 1883 р.? Коли можна, прошу прислати, а гроші, скільки треба буде, я зараз же вишлю. Г. Умань, Київ. губ. Нотаріусу М. Ф. Комарову.

10. До Ол. Кониського.

Вельми Шановний Олександрє Якович! Важенько таки міні з тими „Чертами“, та вже нема чого робити, — коли взявся, треба доводити кінця. Найгірше те, що я зовсім таки мало маю вільного часу, приходитця працювати прихилцем між ділом служебним так що почнеш, мусиш кидати, та знов починаєш, а через це не можна обмірковувати як слід. Ще б нічого, коли б робота йшла по волі, а так треба ще поспішати, щоб за мною діло часом не стало, то й переклад ведеться так собі ані як, без належитої виправки. Про те я сподіваюся, що Ви вкуні з добримі людьми передивитесь мою працю і полагодите, як слід. Передивитись у всякім разі треба, щоб у всемо виданні мова була більш чи менше однакова. Не перебалакавши з Вами як слід про переклад, який він повинен бути, я дивлюсь так, що моя праця буде тільки основою, дасть Вам матеріал, а вже Ви повинні скомпонувати, як треба з Вашого погляду. Мій переклад більше дословний, принаймні там, де се зразу довелося, а де треба було довго морочитись, а морочитись ніколи, там я одхилився від дословного перекладу¹, лишаючи все на редакцію. Поки я переклав 22 листочки, до кінця першої голови лишилося 14 листочків, котрі на сіх днях покінчаю, перепишу і зараз же вишлю Вам і поки ви будете виправляти, то я вестиму діло дальше, щоб незгаяти часу. Сподіваюся 20 с. місяця вислати Вам першу главу. „Порвані струни“ хоч цензор і пошарпав їх чимало, а все ж таки треба друкувати, щоб готова праця не лежала марно, а тим більше, що й міні недовбитками все ж зостанеться кілька поезій цінних. Шкода тільки, що тут не можна, бо раз те, що давно вже я обіщав Грінченку друкувати його збірник, а друге — друкарні тут такі, що просто лих, ось уже цілий місяць морочуся з збірником Грінченка, та мабуть так, що прийдетця перенести видання в Київ. Тим часом, я думаю, не трудно буде Вам знайти видавця в Києві. Принаймні я балакав з Пончешником, що купив Книгарню Ільницького, і він сказав, що й на думці не має занехаяти видавництво українських книжок і навіть буде дбати, що(б) видавати

¹ В рукоп. перекладаючи.

більше, бо баче, що в сьому вся сила його книгарні. Тоді він шкодував, що нема чого видавати, а коли я нагадав йому про Ваш збірник „Порвані струни“, що лежав тоді в цензурі, то він з великою охотою брався друкувати. Тож то я ражу Вам передати „Порвані струни“ Пончешкину, та й нехай не гаючи печата. Щирій до Вас М. Комаров.

11. До Ол. Кониського.

Вельми Шановний Олександр Якович! Покажчик мій потроху все йде наперед, але шкода велика, що де-яких книжок не можу роздобути. Найважливіше для мене—остання книжка „Правди“, де покажчик Франка, і 3-й т. Рус. Бібліотеки, де бібліографія Вагилевича, Головацького і Шашкевича. Книжок цих я не міг роздобути і єдина надія на Вас. Знаю добре, що Ви нікому ніяких книжок не дасте, але ж я прошу не для прочитання, а для роботи, в котрій Ви нераз ставали в пригоді міні, то певно, що й тепер не відцураєтесь допомогти ділові. Будьте ласкові, вишліть міні якомога скоріше обидві ці книжки поштою. Щож се й досі немає Вашої книжки „Порвані струни“? Коли вийшла, пришліть, будьте ласкові. Чи немає новинок яких? Не відцурайтесь, спасибі Вам, при нагоді написати. Книжки Ваші я верну Вам не далше як за два тижня безпремінно і з великою подякою. Як Ваше діло стоїть? Чи вже ж таки справді сіпаки візьмуть гору? Щиро бажаю Вам довести діло до доброго краю і збутися сії пені московської. З великою повагою до Вас М. Комаров. Зараз дознався, що йде в Київ Турчаківський, то посилаю через його, а Вам мій лист принесуть з Бібліотеки. Турчаківський має пробути в Києві не більше двох днів, то будьте ласкові, не баріться і передайте книжки в Бібліотеку, відкіля вже передадуть Турчаківському.

12. До редакції „Зорі“.

В редакцію „Зорі“. Посилаю при сьому продовження „Перегляду українських книжок“. Добре було б, щоб усе воно з тим, що раніше вислано, було разом надруковано в 22 ч, або не пізніше як в 23 ч, бо ще буде на одно число, а безпремінно треба закінчити в сьому році. Ще засилаю переклад дуже гарного оповідання В. Короленка „Ліс шумить“. Може здається хоч на той рік, а коли ні,—то прошу передати редакції „Поступ“ або в „Діло“. В Короленко—се один з найкращих теперішніх писателів в російській літературі. Пише він найбільше з українського життя, але живучи далеко від України, одбився од своєї мови і пише по російськи. Се його оповідання так і просится до перекладу українського, котрий, як міні здається, зроблений добре. З великою повагою до редакції М. Комаров. На тім тижні я вислав про Оповідання Д. Мордовця і Грабини.

13. До Ол. Кониського.

Дуже дякую, що обізвалися до мене. Шкода за Вами, може й не побачимось, а тим часом і радісно, що Ви там коло діла і багато де в чому допомагаєте галицьким народцям вийти з того страшного консерватизму, через який молоді, найкращі сили усунені від діла. Про переклад „Богдана“ не турбуйтеся,—тепер я висилаю у свій час; на сьому тижні вишлю останню 13 гл. для 2 тому, а затим зараз же приймаюся за переклад для 3 т. трьох глав: 14, 15 і 16, себ-то 2-ий т. Костомарова Спб. видання 1884 р до кінця, а далше вже не беруся, бо дуже ніколи і ся робота стільки займе часу, що я мусив зупинити і бібліографію і словарь—їднак дуже потрібні. Вістки з Одеси Вам посилатимуться у свій час. Спасибі, що (бу)дете висилати Діло, тільки не забувайте висилати кожне число, яке має інтерес для України. Завтра вишлю Белею на се 5 руб., а там і далше висилатиму, а ось Вам адреси: 1) Нотаріусу М. Ф. К-ву, Почтова № 25, 2) Петру Титичу Климовичу—Земській Банк Херсонской Губ., 4) учителю Александру Ивановичу Шидловському—Дрогоутинській переул. д. № 4 кв. № 3, 4) Федору Ивановичу Янченко—Польская ул. собств. д., 5) в редакцію „Одес. Вѣстника“. Висилайте по черзі заказним.

Маю до Вас два діла: 1) коли можна, висилайте міні від часу до часу звістки про нові книжки і всі рецензії кніг, окрім тих, які в Зорі, Батьковщині і Буковині, бо сі я маю; се дуже потрібно для бібліографії. 2) Г. Цеглинському я послав для Зорі мій відчит на Шевченкових роковинах „Огляд письменства і просвіти україн. рус. за 1887 р.“. Він не згодується друкувати, бо раз те, що про деякі книжки було вже в Зорі, а друге і се найголовніше—йому здаються несправедливими мої докори народцям, а найпаче самому Г. Ц., за його критику творів і поглядів Франка і Кобринської. То прошу Вас взяти мій рукопис від Цеглинського і, коли можна, надрукувати його в Ділі, а потім

особою книжкою, для чого я виплачу всі гроші на папер і друк книжки. Послав я початок, останнє готове, тільки переписати треба, не забарюю вислати. План такий: 1) збірники, 2) окремі видання повістей на Україні і в Галичині, 3) окремі видання збірників віршів, 4) видання драматич. творів і де-що про укр. театр в 87 р., 5) Періодичні видання: Київ. Ст. і Галицькі народні, 6) Некрологи укр. і гал. писателів за 87 р., 7) Просвітні інституції (читальні, школи, мандрівки і т. н.), 8) Виводи. Тільки, будьте ласкаві, передивіться гарненько, виправте власною рукою, викиньте, що зайве або негоже, Вам там видніше, або й що нового додайте,—у всьому покладаюся на Вас, як на чоловіка певного і досвідного. Міні здається, що такий огляд цікавий і для Галичан, яко повний огляд за весь рік і к тому погляд українця, а для українців і геть-то цікавий, бо тут багато і багато людей не знають про те, що діється в Галичині, навіть вперше чули і були дуже здивовані, що у нас тут нічого немає, хіба в ряди-годи яка книжка, а там робиться справжнє діло, котре і за для нас стане в користь. Тоді коли надрукується особ(ли)ва книжка, я вишлю Вам адреси і ви розішліть примірників сто, треба тільки спочатку увагу про правоспис, що мовъ, ъ, ѱ—і. Чекаю від Вас звістки, як Ви подивитесь на се, а рукопис прошу взяти зараз же і переказати від мене, що замість тієї праці я вишлю для Зорі „Про театр“. Ваш М. Комаров. Поспішаю на пошту. Там же в Зорі лежить мій переклад Толстого „Власть тьми“. Чому не друкують досі? Коли не хочуть,—візьміть може до Діла знадобиться.

Степ цілком заборонений, навіть і ранішні статті, певно й не читали, а просто за гурт усе зачеркнули! Одиссея Ніщинського (повний переклад) теж заборонена. Така ж доля судилася комедії Марковича „На різних мовах“ і багато іншого загинуло в московському болоті.

14. До редакції „Зорі“.

В редакцію часописи „Зоря“. Чомусь я досі не одібрав 11, 13 і 14 №№ Зорі. Роспитувався я у інших і виходе, що всі одібрали, а міні чомусь немає, то певно, що вони не в цензурі загинули, як міні думалося, а мабуть редакція не вислала міні. Тимчасом міні пильно треба мати сі числа Зорі, то прошу вислати міні, яко мога швидко 11, 13 і 14 ч. Зорі. Коли часом вислані та загубилися десь на пошті, то за сі числа я з великою охотою пришлю в редакцію гроші, скільки треба. Ще маю їдну прозьбу. Давно вже я одіслав в редак. Зорі мій переклад драми гр. Толстого: „Як кіттик застряв, вся пташка загине“. тай досі не маю вістки, чому вона не надрукована. Коли часом Редакція що небудь має проти сього утвору, то прошу вернути міні рукопис бо я не лишив у себе або ж віддати О. Барвінському, коли він прибуде у Львів. (На рукопису псевдонім мій—М. Уманець). Велике спасибі шановному пану Редакторові за докладний розбір перекладу „Б. Хмельницького“. Де в чому не могу з ним згодитись, але у всякім разі багато де-чим покористуюсь, коли трапиться міні перекладати дальше для Історичної бібліотеки. Безсторонність і спокійний тон рецензії робить миле вражіння, особливо після пасійних рецензій Г. Ц., котрий так накидався на все, що йому не миле. З великою повагою до Шановної Редакції завше готовий на послугу. М. Комаров. Адреса: Одесса, нотаріусу М. Ф. Комарову

15. До Ол. Кониського.

Вельми шановний Олександр Якович! Про першу книжку досі нічого не відаємо, ніхто не одібрав. Писав я навіть О. Барвінському, бо бачу, що давно б час, і тільки сьогодні одібрав його листа, де він пише, що книжка вийшла і мабуть послана міні; сьогодні теж прийшов № 19 Зорі, де надруковано зміст 1 частинки, по правді дуже цікавий, тільки мене здивувало, що книжка вийшла саме в час народнього віча і зібрання сейму, а тим часом про се нічогосінько немає. З великою цікавістю сподіваюся побачити 1 кн. і тоді напишу Вам. Для Од. В. і Од. Н. не треба, бо вони підписалися і я той лист одіслав О. Барвінському, Вас же прошу доглянути, щоб висилалася всім, як я писав. До Бічинського¹ напишу сьогодні. Про матер'ял „Степу“ знов написав в Чорноморію і, як получу, зараз же вишлю Вам. Тільки ж Ви не баріться, — зараз, як приїдете,—пришліть свій адре(с) або може вислати на адрес Барвінсь. Дивно, що Ви пишете про Київ, але певно все те угамується, аби тільки Ви не стратили енергії. Не дїждавшись від Вас приказок, я злаштував свій збірник і завтра несу в цензуру. Всього зібралось нових приказок 1212, окрім того я додав маленький збірничок народніх приміт про погоду і бібліографічний показчик до приказок. „Вінок Богданові“ досі не вернувся з Петербургу. Чи знадобиться „Одиссея“ в перекладі Ніщинського? Євг. Ів. незабаром вишле, мабуть так, що до 3-ї книжки вліє. Коли розшукаєте книжки що обцяли, то пришліть,—вони

¹ Не розібрано.

тут в пригоді стануть. О. Барв. дуже турбується, не маючи від Вас дальшого перекладу Б. Хм., і пише про те, що йому потрібніше, але певно Ви незабаром побачитеся, то перебалакайте і напишіть міні подрібно,—що треба швидче, що буде в Києві і що треба тут зробити, то вже якось длатиму, щоб вистачити. Коли часом знайдуться приказки, пришліть; теж саме, коли розшукаєте, перегляд літературний за 1887.—пришліть; шкода праці, а переробивши, то можна і в люде. Дуже Вам дякуватиму, коли Ви скажете,—де і в чому, на Вашу думку, потрібні переробки. Всею найкращого Вам бажаю, а найбільше здоров'я і енергії. Щирим серцем вітаю Вас і ждатиму одповіді Ваш М. Комаров.

16. До Редакції „Зорі“.

Високоповажний Добродію! Тяжкий сум навів на мене останній Ваш лист. Нехай і так, що роззрат і ворогування в характері нашої нації, а все ж таки тим людям, що стоять на чолі нашої бідолашної справи, треба б якомога убергтися від того ворогування: нас і так не багато і звидуєль навкруги нас вороги, то коли ще й ми самі, люде ідної думки, ідної мети, станемо ворогувати проміж себе, ми й зовсім на ніщо переведем і без того малі наші сили. Тут на Україні жерцем поідає нас московська централізація і зажерливість, там на Галичині поруч з Ляхом повстав проти нашої справи ще лютийший наш ворог „об'єдинитель“, а ми ворогуємо і розбиваємо наші сили. Я не знаю докладно, як і чого повстало таке ворогування, тим-то й не зважуся сказати ні за, ні проти, але Ваш лист викликає на щирю одповідь і я мушу по щирости відповісти хоч на де-які речі, котрі тичяться Ваш лист. А то перше всього про правопис,—нашу давню і тяжку болячку. Не раз доводилось чувати від Галичан, що мов, ми марне тратимо сили на таке питання, коли нам треба повертати їх на діло боротьби з ворогами і оборони нашої національної справи. Нам здавалось, що в такому голосі немає ні правди, ні щирости. Кожному з нас ясно, що вся сила наша в нашому рідному письменстві і в нашій мові, а те і друге може розвиватися тільки тоді, коли буде упорядкована правопись. Та правопись, котра тепер вживається в Галичині, так звана етимологічна або вірніше історична, не має ніякої наукової основи і, значить, не може мати права на дальніше існування. Якого справді добра сподіватися при такій правописі, в оборону котрої досі ніхто не міг сказати ні одного путнього слова? Тільки „об'єдинителі“ з свого погляду мають рацію боронити сю правопись і доказувати, що „ѣ, ы, ъ“—то якісь—то святощі народні. Але дивно, що сії правописі тримаються не тільки „об'єдинителі“, а й народовці, не вважаючи на те, що в Галичині немає й двох письменників, котрі б писали іднаково, бо єдиний закон сії правописі—писати так, як колись писали діди і прадди, котрі звичайно ні про які наукові підстави не дбали, а писали, як хто умів. Ще дивніше, що народовці ніколи в голос не боронили сю правопись і завше давали перевагу фонетиці, а тим часом тримаються цупко тих „святощів“, не вважаючи навіть на те, що сії святощі стирають характерні риси нашої мови і здатні тільки на те, щоб підирати змагання наших найлютіших ворогів „об'єдинителів“. В оборону правописного безладдя ми тільки й чули від народовців, що не можна зразу перейти на фонетіку, що публіка привикла і не читатиме книжок, писаних фонетикою. Ми, по правді кажучи, не віримо сьому, бо вже давно, як тільки почалося народне письменство в Галичині, були проби писати фонетикою і ніхто окрім „об'єдинителів“ не репетував за нарушення „святощів“, тай тепер більшість галицьких русинів народовців на провінції, як нам не раз доводилось чувати, не тільки нічого не мають проти фонетіки, а навіть дивуються консерватизму впорядчиків галицьких часописей. Ви кажете, що Правда мала 300 підписчиків, а Діло має їх 1500 і все ніби через те, що Правда видавалася фонетикою, а Діло московкою. А нам се діло видається не так. Правда почала видаватися в 1867 році, коли галицької інтелігенції було далеко менше ніж з часу видання діла. Правда мала у всякім разі не менше підписчиків, як і інші сучасні їй часописі, що видавалися московкою; затим Правда підготувала читателів для Діла, котре вже через се одно повинно було мати більше підписчиків ніж Правда, то й Діло спочатку мало їх не дуже густо, не вважаючи на московку, але що року число підписчиків прибільшувалось і досягло тепер до 1500. Двадцять літ в житті Галичини—се дуже великий час і прикладати до теперішнього те, що було 20 л. назад, не можна. Коли ж спогадати, що Правда виходила в місяць не більше як двічі, а Діло з самого початку виходило тричі на тиждень, а тепер видається що дня, то й не диво, що Діло має більше підписчиків, ніж колись Правда, бо се й скрізь так ведеться, що газета має більше читателів, ніж журнал. Як же можна рівняти два зовсім різні видання, котрі ще до того видавалися в різні часи? Як бачите, порівнення таке нічого не доказує і Ви, не зробивши ніякої проби, не маєте рації казати, що з переміною правописі повинно зменшитися число підписчиків. Навпаки тому, Ви маєте приклад на „Буковині“, котра, раз переконавшись, що правда стоїть по стороні фонетіки, „ничтоже сумняшеса“, зразу

перейшла на фонетіку і от вже скільки часу не нарікає на свою долю і не бідкається, — підписчики Буковини zostалися при ній і не раз виказали своє спочуття до фонетіки. Певне, що і у Вас діло пішло б так саме, не треба тільки озиратися на всіх і думати про те, а що скажуть Ковальські, Дідицькі, Площанські, Маркові, Купчанки та інші оберегателі „Народніх святощів“, котріх вони не хочуть тільки даром віддати, а за гроші продадуть на певне, як і продали вже багато справжніх, а не фабульних святощів народніх? Коли ж і справді в Галичині мало спочуття до фонетіки, як Ви кажете, то, вибачайте за правду, виною сьому народовці і то найбільше Зоряне, бо Зоря, яко літературна часопись, повинна була цілком взяти на себе правосписне питання, вияснити перевагу фонетіки і таким побитом підготовити інтелігенцію, а тим часом в Зорі від самого початку її вихода не було ні одної докладної розправи по сьому питанню і навіть тоді, коли воно зворушене було зверху, коли Буковина і Батьківщина шире взялись до вияснення сього питання, Зоря мовчала, мов їй заказано було говорити. Мало сього, Зоря іноді навіть просто висказувалася проти фонетіки. Так міні траплялося читати в „Переписці редакції“: „ваше оповідання не може бути уміщене, позаяк ви намагаєтесь фонетіки“. Тож то ми радісно вітаємо „Зорю“, що вона відважилася давати місце фонетіці на бажання авторів, хоч нам здавалось би більше правдивим надрукувати спершу докладну розправу про фонетіку і, заспокоївши публіку, налякану недоладним або скоріш не совітним репетуванням про „святощі“, зразу друкувати всю Зорю фонетікою. Певно, що тоді українські писателі ще з більшою охотою допомагали б Зорі своїми працями, знаючи, що їх писання не будуть понівечені, як невечить їх чудернацька теперішня правопись. Се не тільки моя, а певне що і всіх українців щира думка. Коли до сего часу не так може голосно і просто ми її виказували, то се від того, що скривжені тут до останку, ми наче то звикли вже хилитися під лихого долею і раді були, що й так Галичане дають нам притулок в своїх часописах. Так саме ніколи на Україні не нарікали на Зорю або Діло, що вони в українських творах де-що змінюють по своєму. Ми добре знаємо, що, друкуючи українські твори, галицькі часописі мають право змінити де-які слова і вирази, котрі були-б для галицької публіки не зрозумілими, бо ті ж часописі видаються найголовніше для галицької публіки, а на Україну доходять дуже мало; ми навіть думаємо, що Галичане більше від нас мають змоги знати мову, то нехай, як то кажуть, їм і книжки в руки, а то тим більше, що у нас часом трапляються москалізми, то се й добре, що Галичане, дбаючи про чистіть нашої мови, виполюють такі москалізми, — за се кожний українець тільки подякує. Кажу се не від себе тільки, бо нераз траплялося балакати про се і чути від земляків такі речі. Але ж зовсім иншаріч, коли часом побачишь, що певні народні слова і вирази, котрі можна почути скрізь на Україні і в сумезній з Галичиною Подолії, котрі навіть трапляються і в творах таких галицьких писателів, як Федькович, Франко і др., викидаються і замінюються церковниною або якоюсь кованиною на лад „язгчія“. Се справді дуже прикро для українського писателя і бажалось би, щоб галицькі часописі якомога оберегалися від сього. Міні здається, що сьому лихові легко запобігти, коли робити так, як от „Буковина“, котра, друкуючи українські твори, заміняє українські слова дуже рідко тільки тоді, коли напевне таких слів немає на Буковині, і заміняє їх тільки народніми буковинськими, не перевертаючи по своїй уподобі, а більше всього, то просто поясняє їх, лишачи українське слово без переміни. Міні здається, що такий порядок буде справедливий, бо ми всі дуже мало знаємо рідну мову і не маємо права сказати, що такого або иншого слова немає в нашій мові через те тільки, що не доводилось його чути.

Про суперечки з Франком давно доводилось чувати, та годі нам в сій справі подати свій голос, бо для сього треба б і Франка і його супротивників далеко більше знати, ніж ми знаємо. Чули ми, що Франко великий крутий, і таким його знають і де-хто з українців, але разом бачимо і у супротивників прозвуч такого крутарства. Доволі буде нагадати рецензію в Зорі Г. Ц. (певно Цеглінського) на „Ватру“ і „Перший вінок“, де ні з того ні з сего річ ведеться і про соціалізм і инші такі страховини і в загалі робляться прикри, хоч і повиті туманом, закиди Франку і Кобринській, хоч у їх творах і не було нічого „такого“. Ну та дарма, який би він не був той Франко, яко чоловік, а про те ми бачимо в йому широго народовця, хоч і не згодні де в чому з напрямком його діяльності, бачимо талановитого і острим того дуже енергічного чоловіка, котрий хоч віддає багато часу і сили иншій праці і на користь иншого письменства, як от і у нас Мордовцев, Костомаров і инші, за для заробітку, а разом і для рідного письменства що-року подає одну або й дві книжки і так чи инак, а й по силі таланту і по діяльності — він тепер в Галичині видатніший писатель, то нам здається, слід б втихомирювати те ворогування і лучитися з Франком, Павликом, Кобринською¹⁾ і їх товариством за-для спільної праці, а не розпалювати те

¹ В рукоп. Кобринської.

ворогування, як се роблять народовці. Таку неприхильність і навіть ворогування, на превеликий жаль, бачимо і в інших подіях народовців. Здається, поява нового органа літературного, безперечно народного напрямку, повинна тільки радувати нас, а тим часом Зоря стріла новий місячник зовсім не так. Вже в 1-й замітці виднілась якась іронія, що ось мов почувмо якесь нове слово, а вже в рецензії на 1-й випуск, то Ви, Добродію, навіть і зовсім таки гостро, хоч і не вповні ясно виступили против. Ми не знаємо, як і розуміти Ваше заявлення, що під першим уступом, де річ іде про те, що місячник має бути органом цілої України—Русі, ніхто з народовців не піддешеться? Досі ми думали, що наші інтереси спільні, що Україна для Галичан, так само дорога і любя, як і Галичина, та по правді і тепер поки не перестаємо думати, що галицькі народовці вважають всю українську Русь за спільну нашу батьківщину. Ніколи в світі не сподівалися ми такого сепаратизму і втішаємся тим, що се одинокий голос, котрий напевне не знайде собі сподруга серед галицької громади. Так саме не розуміємо і того запалу, з яким Ви відхрещуєтеся від місячника, як від громадського органу. Ви тепер кажете, що до спілки пристає якийсь Поляк і Ви боїтесь від його коверз, а ще більше боїтесь репетування „об'єдинителів“. Не знаємо, який там Поляк, але знаємо, що єсть різні Поляки, як і Москалі; вже на що останні люті вороги, а й між ними найшовся такий чоловік, як Піпін, єсть такі, принаймні на Україні, і між Поляками, то коли добрий чоловік, а лихого, я певен, не прийняв б до спілки, тай добре. Тай ідея така—жити в добрій згоді з сусідами, „кожною своє“, а як єсть і спільні інтереси по сусідству, тай працювати вкупі, поки така праця служитиме на користь нашої народності. Що ж про гавкання „об'єдинителів“, то на се немає чого вважати, запроданці у всяким разі будуть гавкати, чи єсть що, чи нема,— треба ж їм як небудь обороняти своє паскудство. Та і в загалі нам здається, що Ви надто вже делікатно поводитесь з ними, коли б Вам треба було якомога енергичніше виступати проти їх, щоб кожний знав, що се „запроданці“, у котрих „за шмат гнилої ковбаси хоч рідну матір попроси, то віддадуть“. Але ж в Зорі про „об'єдинителів“ і не чуть ніколи, мов сего паскудства і на світі немає, неначе воно справді і не смердить Вам, а проти своїх виступає часом дуже гостро. Дивне діло, що Ви зрікаєтесь „Правди“, як діла, мов би то, не громадського! Чому так? Що воно не вийшло з Вашого „зоряньського“ товариства? Ви кажете, що та „Правда“ видавалася від громади, а чому ж ся не так? Ми знаємо, що з сям ділом не таїлися. Про се була річ скрізь у всіх українських громадках, була річ і в Галичині, і Ви самі добре знаєте, що в спілці не їден і не два Галичане, а коли не оберталися до всіх, то певне від того, що не мали надії погодитись з ними, інакше треба було б і до „об'єдинителів“ удаватись за порадою,—то теж громада. Окрім того перше ніж почалось діло, була річ і з зорянами і з Ділом про те, що треба вести діло з більшою широтою, ставити і розв'язувати питання ширше, виразнійше і т. д., а коли вже не можна було погодитись зо всіми, то треба було єднатись з товариством, котре було в згоді. Так саме і прежня Правда була ділом не всіх Галичан (крий Боже, щоб народовці полигалися з запроданцями,—тут ніякої чесної згоди не може бути), навіть не всіх народовців, а тільки тих, що горнулися до Правди. Ваша рецензія ясно показує, що годі було шукати згоди з Вами, коли Ви так неприхильні, навіть ворожо виступили проти неї! Оце наша щира думка. Бажалося би, щоб воно було не так, щоб ми помилялися, але, як кажуть, „суди мене не по словах, а по ділові“, а діло показує Ваше ворогування. Як би там не було, ми бажаємо, щоб і Зоря вела своє у всяким разі чесно і добре діло і по змозі будемо запомогати. Посилаю Вам ще другу ст. „про Збірник Бораковського“. Коли часом стісняєтесь надрукувати те або друге, то передайте в Правду,—там надрукують. Про Збірник Бораковського треба б надрукувати раніше, поки ще Огоновський в своїй „Історії“ не дійшов до Бораковського; коли ж він вже надрукував про його, то краще передайте в Правду¹. На днях вийшло Вам одно гарне оповідання, а може ще що. Про те, чи не заборонять Зорю за фонетіку, не знаю; у нас так стоїть діло, що ні на що покладайтесь не можна, скажу тільки, що зміна правосписі в Буковині не мала впливу і Буковина поки що доходить до нас. Щиро стискаю Вашу руку. Повік прихильний М. Комаров.

17. До Ів. Франка.

Вельми Шановний Добродію! Дуже дякую Вам за вислану 1 кн. Бібліотеки „Перебендя“ і прошу Вас чи вислати чи передати через п. Мелетицького „Австро-руські споминки“ і інші випуски Вашої Бібліотеки. Лист сей подасть Вам п. Мелетицький,—давній тутешній громадянин, він дуже інтересується познайомитись з Вами і з іншими земляками; то будьте ласкові, привітайте його, з ним можна говорити про все по щирости. Скільки Вам належить від мене за книжки,—він Вам передасть. Недавно я одібрав вістку з Києва, начеб-то Ви писали до мене про „Одисею“; тим часом я листа Вашого не одібрав і нічого ніяк не знав про

¹ В рукоп. Зорю.

се; чи то може з Києва не так переказали, чи Ваш лист десь загубився. А шкода велика, бо я певен, що Одисея скоріше б світ побачила, коли б я вислав до Вас; ну та тепер вже сього діла не можна поправити, бо Одисея вже одіслана і, як писали міні, незабаром має друкуватися. Зараз прибув сюди Єлисей Купер'янович і прохав переказати Вам, щоб Ви написали йому, чи одібрали гроші (здається 200 р.) і якісь речі, що одіслані Вам. Пишу на швидку,—вибачайте. Повік прихильний до Вас М. Уманець.

18. До Митр. Дикарева.

Вельми Шановний Добродію! Вибачайте, що й досі не одмовив на Ваше письмо. На се було багато причин, а перше всього моя болість, що відколи вже не дає міні провітку, а тоді саме, як одібрав Ваше письмо, було міні і геть-то погано. До того ще в той саме час я мав клопоти з цензурою по поводу „Збірника приказок“. Спершу було заборонили, а потім перемінили гнів на ласку, сказали знову подати, то при сій okazji я засів за додатки, бо нашіли як раз нові матеріали, та оце саме тепер покінчив працю і знову продав до цензури. Всім серцем припадаю до спасенної думки Вашої—працювати коло словаря—і радніший допомогти Вам в сій справі. З великою охотою посилаю Вам мій „Збірник приказок“. Не посилаю всього матеріалу, которого у мене, як побачите з передмови, зібралось таки чимало, але для збірника я вибрав тільки те, що не було надруковане до сього часу, а все инше з моїх матеріалів—Ви знайдете у Номиса і Чубинського. Приказки я записував без жадної програми, як доводилось, при нагоді, та не багато сам і записав, а користувався чужою працею, дякуючи знакомству з земляками. Цілком згожуюсь з Вами, що приказки народні—найкраще джерело для словаря—і міні здається, що коли Ви гарненько передивитесь Номиса, Чубинського і інші збірники, то знайдете багато матеріалу. Тільки ж міні здається, що Вам нема чого захожуватись над збірником приказок, бо раз те, що се на довго загальмувало б Вашу працю над словарем, а вдруге, що приказки не можна записувати так, як пісні або казки; приказки записуються тільки при нагоді, коли чоловік вживає їх в розмові. Я напр. знаю чоловіка, котрий при розмові так і сипле приказками і тоді тільки поспівай записувати за ним, а спитайте його, які, мов, він знає приказки про таку або таку річ, або иншим яким способом, і він Вам нічого не пригадає. Алеж окрім приказок багатий матеріал дадуть пісні і коли Ви передивитесь усі збірники, то сього здається, доволі буде, щоб вичерпати трохи чи не всю скарбницю народньої мови. Колись і я працював над словарем, чимало чого записав з уст народа, мав кореспондентів, що, живучи по селах, висилали міні записані ними слова, багато теж виписав з книжок і на послідок зібрав чимало матеріалу, але переїхавши в Київ, мусив залишити сю роботу, бо застав там таку ж саму працю, тільки ведену далеко ширше, ніж я мав на думці, то весь свій матеріал я передав туди. Одже тепер у мене той матеріал есть, бо заходився я коло словаря великорусько-малоруського і весь той зібраний матеріал тепер вже перероблений мною та для сього словаря. То, як бачите, окрім приказок, я можу допомогти Вам ще й тім матеріалом, в котрому Ви знайдете чимало зовсім вже готового: слова у порядкуванні, показане місце або джерело, відкіля слово записане, додані здебільша приміри і т. и. Поки посилаю приказки, а коли Ви маєте надію подужати таке велике діло, як слова, то я з великою охотою вишлю Вам і всі ті матеріали, що маю. Міні здається, що ківський словарь не може бути на заваді Вам, бо то праця широка, ведеться гуртом і певне не скоро ще побачить світ божий; а коли Ви добре візьметесь за діло, то, маючи від мене готовий матеріал, Ви за рік, за два можете покінчити коли не весь словарь, то принаймні половину. Що ж до того—велико-малоруск. слов, то він має не меті зовсім инше і ні в яким разі не може замінити малоруського словаря. Моя праця в такому стані: до букв П матеріал зовсім вже зведений, а перші три букви перероблені і зредактіровані, треба тільки переписати тай до цензури на перший випуск. Потреба в тому і в другому словарі дуже велика і я щиро бажаю щоб Ваша спасена думка яко мога швидко перейшла на діло. Велике Вам і Омельченку спасибі за видання Вороніжських пісень; сподіваємось, що за і випуском незабаром буде і другий, а тим більше, що у Вас там цензура така, що тільки постачай, не то, що тут. Чи Ви часом, добродію, не з Катеринославщини? Щось міні памятається, неначе в катеринославській гімназії були Дикареві. З великою повагою до Вас повік щирий М. Комаров.

19. До В. Левицького-Лукича.

Вельми Шановний Добродію! Дуже багато радості приніс міні Ваш останній лист. Зоря—се поки що єдина з галицьких часописів, що найбільше читається на Україні, то чи то часто кружила тут така думка, щоб, замість нової часописі, розширити і оживити Зорю, щоб вона більше подавала доброї лектури,

а разом пильніше слідкувала за всіма літературними справами, не зрачуєчись і наукових розправ по інших предметам, але розправ популярних, призначених для загалу публіки, а не таких сухих, які часом траплялися в Зорі. Найбільше треба розширити одділ критичний і літературних заміток, щоб про кожну рус.-укр. книжку була замітка, коли не ширша оцінка, щоб нічого цікавого з нашого літерат. життя не минати й подавати хоч коротенькі вістки. Ви яко мога найкраще вгадали насущні потреби, а всі, хто знає Ваші літературні праці, Ваші заслуги перед товариством, Ваші добрі відносини і знайомство з літератур. діячами,—всі радіють, що діло перейшло в Ваші руки. Сердечне привітаю Вас і шире бажаю Вам здоров'я, сили і енергії, щоб повести се діло як найкраще. Добре було б, щоб Ви такі листи розіслали на Україну не тільки звісним Вам літератам, але всім пренумерантам Зорі на Україні, щоб вістка про розширення Зорі розійшлась яко мога ширше. З великою охотою допомогатиму Зорі, оскільки стане моєї снаги. В той же день, як одіслав Вашого листа, прочитав його землякові Симиренку (Вогуславъ Київ. губ. Василію Федоровичу Симиренку), він зараз же дав гроші на 1 примірник, котрі того ж дня і одіслані в редакцію. Сподіваюся придбати ще де-кілька нових пренумерантів, а прежні, аби знали про оживлення Зорі, не відпираться. Тоді ж саме одіслав я в Зорю, адресуючи О. Барвінському, некролог І. Новицького, етнографа і історика, котрого праці в Київ Стар. Вам певне відомі. Одіслав через Барвін., бо мав до його і окрім того діло, а пересилав відес по оказії. Знову посилаю Вам при сьому невеличку, але цікаву на мій погляд замітку про „Стародавній дзвін“. Такі речі, як некролог або ся замітка, мають інтерес, коли друкуються не загайно, тим то я і поспішив вислати, а Вам треба буде поспішити, щоб редакція надрукувала швидче. Незабаром вишлю ширшу статтю про малорус. трупю Старицького, що гостювала в Одесі ціле літо і отсе недавно тільки виїхала в Катеринодар на Чорноморію. Разом пришлю популярну розвідку мого брата натураліста (О. Степовика) про таку цікаву річ, як „рух рослин“, а за нею другу бесіду його ж „рослини-комахоїди“, а коли впадобається публіці, то й дальші його розвідки з наук природних. Такі речі треба іноді друкувати, щоб різнообразити зміст, а тим більше, коли річ справді цікава не тільки для спеціалістів, а й для кожного освітнього чоловіка, та ще до того скомпонована просто і ясно. Про нові українські книжки даватиму звістки шо місяця. Окрім того готую для Зорі ширшу річ „Про Марусю Чурай, українську піснетворку і співачку“, жившу за Богдана Хмельницького. Дуже радий буду, коли мої слабі сили хоч трохи в пригоді стануть Вам і Вашому ділові. Що до висланого Вам оповідання „А. Головатий“, то воно, як відомо Вам, призначалося для такого видання, котре не йде в Росію, через се там, в де-кілких місцях, хоч і не багато, річ ведеться трохи гостріше, ніж би слід, то коли маєте друкувати в Зорі, будьте ласкові, в тіх непевних місцях поправте трохи, щоб воно було не так гостро. Хоч Зорю тут вільно пропускають, навіть, як я упевнився, зовсім цензура не переглядає, бо ніколи нічого не замазують, як от у Батьківщини або Буковини, котрі сюди доходять, навіть завжди одбіраєм номер нерозрізаним, а про те все ж таки треба берегтися, щоб часом не пошкодити цілому виданню. Коли що здається Вам потрібним поправити, напишіть, будьте ласкові мені, а може се воно мені так здається, бо ми тут всі надто налякані, а справді то воно там нічого непевного і немає. Хотів би знати, як на Вашу думку здається? Коли ні, то друкуйте без жадних перемін, тільки не виявляйте псевдоніму, а так нехай і зостається „М. Уманець“. Я хотів би мати штук 50 одбитків, то, будьте ласкові, напишіть мені, скільки я повинен вислати за папер і брошюровку, котрі я, звичайно, приймаю на свій кошт. Цікавить мене дуже, чи редакція Зорі переноситься до Станіславова, де Ви живете, чи зостається у Львові? На мою думку, редакція повинна бути в Станіславові, а видавництво може бути у Львові, бо інакше повстануть для Вас великі труднощі. А може Ви самі маєте переїхати до Львова? Коли ласка Ваша, напишіть про се. З великою повагою до Вас на завжди прихильний М. Комаров. Чи послали Ви Ваші листи Д. Мордовцю і О. Мирному? Адреса Мирного: (В) Полтаву. Чиновнику Казенної Палати Афанасію Яковлевичу Рудченко. Пошліть ще в Полтаву Члену Дворянського Банка Віктору Ивановичу Василенку.

+ „Стародавній дзвін“
20. До В. Левицького-Лукича.

Високоповажний Добродію! Трохи забарився одповіддю на Ваш останній лист, бо не хотілось з порожніми руками одзиватися, а щоб зготовити де-що, треба було якого часу. Отсе посилаю Вам перше всього початок „Української бібліографії“. Я тут змовився з одним земляком—істориком Синявським, щоб давати Вам звістки про всі книжки, належачі до України, я про літературні, а він про історичні, засилатиме Вам або сам або через мене, і таким побутом ми вестимемо сей відділ так, щоб на кожне число Зорі було хоч трохи. Поки посилаю звістки про дві книжки, а дальше, незабаром, може й на тім тиждні вишлю

разом більше, а Ви поки що друкуйте, коли до вподоби. Добре було б, коли б Ви в Зорі відкрили і другий такий же відділ: „Галицьку бібліографію“, а то ми тут хіба з яких публікацій знаємо де-що про нові книжки, які у Вас виходять. Поміркуйте над сям, Добродію, та коли остане місяць в Зорі, то се було б дуже добре. Посилаю ще першу розмову О. Степовика: „Про рух рослин“. Стане її може на два числа або й більше. Писана вона за для середньої інтелігентної публіки доволі просто, а разом і науково і здається доволі цікавою. Коли внодобається, то вишлю другу „Рослини-комахоїди“, а за нею підуть і дальше про такі ж цікаві речі. Добре було б, коли б Ви спершу дали переглянути якому природознавцю, бо може у Вас вживаються які небудь інші терміни, то слід би біля наших поставити рядом і Ваші, але як се може морочливо для Вас, то рядом з народними термінами поставлено латинські і таким побутом кожний може навести справку. Все, що вислано Вам, як оповідання, вірші, так і „про Головатого“, можете друкувати по потребі; коли можна,—фонетікою, а вже коли не можна, то й етимологією, одже вірші у всякім разі треба фонетікою і за „Головатого“ теж проситиму Вас. Чи дійшов до Вас некролог І. Новицького, висланий на імя О. Барвінського? Треба швидко надрукувати, бо такі речі страчують інтерес, коли запізняються. Як що часом де небудь застряв, оповістять і в такім разі я вишлю знов. Писали Ви якомсь про ілюстрації до „Зорі“. Се добра річ, коли ілюстрації будуть справді добрі, а коли аби які, то краще без їх, щоб дармо місце не займали, а місяця і так у Вас дуже мало. Про російські журнали не турбуйтеся, бо ми (я з Снявським) подаватимем в Бібліографії про все, що для Зорі може бути цікавого. У нас тут нічого видатнішого по нашому друкувати не можна. З Києва і з Одеси в сьому році послано два збірника і обидва заборонені, а Харківцям хоч і дозволили, та так обчиржили, що ті, бідолахи, не знають вже, чи й друкувати ті недобитки. Дозволяють тільки дрібні речі, та й то вибирають що поганіше, а що путне, то якомсь хіба ненароком височить. Недавно цензура пропустила збірничок, малий, але гарненький, віршів Самійленка (Сивенького), друкуватиметься незабаром тут в Одесі Познанському напишіть. Адреса його: Павловск Воронежской губ. Напишіть теж Зінковському (Певний, Звездочот). Адреса його: С. Петербург. Мойка, въ Военно-Юридическую Академію Поручику Трофиму Абрамовичу Зінковському. Помагай Вам Боже на все добре. З цікавістю сподіваюся 17 числа. Прихильний повік М. Комаров.

21. До Левицького-Лукича.

На швидко списав і виправив Вам з розмови Степовика шматочок до 2 ч. Зорі. На сім тижні вишлю решту для 3 і 4 ч., а також бібліографію на 3 ч. і дальше. Тодіж пришлю звістку про трупну Саксаганського, котра тепер в Одесі відгратала вже 3 спектаклі. Трупа невеличка, але гарненька і зразу придбала собі симпатії публіки. Відограно: Наталку, Чорноморці і Безталанну. Сьогодні йде Мартин Боруля. Бувайте здорові. М. Комаров. Щось і досі немає 1 ч. Зорі? Через жінку Франка О. Франко я переслав Вам повість Подоленка „За громаду“ і оповід. Чайченка „Зустріча“. Чи одібрали?

22. До В. Левицького-Лукича.

Любий Добродію! Недавно послав Вам „Рослини комахоїди“ на 2 число, а оце посилаю на 3 число дальше „Рослини“, 27—29—укр. бібліографію за 1890 р. і маленьку звістку про трупу Саксаганського. З бібліографії за 90 р. лишилися ще драматичні п'єси, про котрі стане ще мабуть на 4 числа. За-для ювілейного числа вишлю Вам переклад споминок про Шевченка, котрі були надруковані в Харків. газеті „Южный край“ за сей рік. А може Ви вже маєте? Маю надію ще добути споминок проф. Маркевича, досі ненадруковані. Що се за знак, що у Вас немає рецензії про книжку Франка—В поті чола? Се ж така книжка, що про неї варто написати, та пам'ятаю, що Ви ж обіцяли подати навіть ширшу критичну оцінку. Як її пропущено до Росії? Чи не чули Ви? Тут всі дивуються, бо деж такі „Одисею“ заборонили, а Франка пустили. Ілюстрації до Зорі не вдалися, може дальше будуть кращі, а то шкода, що займають місце, котрого зовсім мало лишилося для тексту. Досі маю 1 число, чи вийшло вже 2? Щось Ви сей рік запізналися. Шкода велика, що не розіслали проспекти всім по висланім адресам; де-хто получив поскільки примірників, та не кожний передав другим, а більшість не мають. В такім ділі як реклама не слід жалкувати кошту, та й кошту того не багато на пересилку, а тим часом таким способом можна було б придбати не одного підписчика. Чи не можна той проспект надрукувати на тоненькому папері та розіслати кожному, кому послано? З Одеси де-кільки нових підписчиків обізвалось. Бувайте здорові. Прихильний повік М. Комаров. Чи передала Вам О. Франко повість Подоленка „За громаду“ і опов. Чайченка „Зустріча“, котрі я передав через неї?

Любий Олександрє Якович! Автографи, які маю, вишло незабаром, а може й зараз де-що зберу. Не знаю, що сказати на Вашу думку про видання нового сатиричного листка. Міні здається, що се річ цілком зайва, бо навдаку, чи буде досить матеріалу, щоб поставити як слід се видання, а вже коли Ви наважились, то краще пристати до часописі, котра вже видається, має пронумеровантів і в Росію вільно проходить без жадної заборони. Я кажу про „Зеркало“, котре, я певен, не відшуралось би від де-яких перемін, яких ми, українці, можемо зажадати, напр. переміни правописі, поліпшення мови і т. д., а так саме радніше було б приймати наші писання, котрі зробили б те Зеркало більше жвавим і цікавим, а ті гроші, що ми можемо дати на нову часопись, стались би в великій пригоді для Зеркала і дали б йому змогу значно розширити часопись. Можна навіть так зробити, щоб Зеркало відвело у себе окремішній відділ для України, котрий можна порядкувати відсі. Я завжди стою за те, щоб пристати до старої часописі і поліпшити її, як от напр. Зорю, ніж заводити нову, не маючи для сього ні особливої потреби, ні коштів, ні інших засобів, принаймні остільки, щоб можна було обезпечити видання. Тай окрім того „Зеркало“ цензура наша допускає, а нову часопись певне не пустить, то яка ж нам користь з неї буде? Так, бачите, я зовсім не на стороні Ваших замірів, поки Ви не визнаєте, з чого саме і як вони повстали. Про видання місячника не знаю, що сказати. На віщо він, коли єсть уже? Коли ж річ про науковий збірник, про який я чув давніше, цікаво булоб, як стоїть ся справа, що єсть до його і коли почне виходити. Шкода велика, що Ви так не зберетесь приїхати, а воно було б добре, як би приїхали. Сумні Ваші вістки про нові цензурні заборони. Невже пак словар так і загинув? А біографія Шевченка, яка се? Чи не Чалого? Може б знову удатися до міністра, та щоб хто небудь особисто там клопотав, то може, що небудь і вийшло-б. Тут знов цензура заборонила збірник поезій Жарченка; я написав йому скаргу до міністра, але недавно Жарченко одібрав вістку, що й міністр згодився з Глав. Упр. В збірнику було всього 70 п'єс, з котрих хіба до 10 можна було причепитись, а останні такі, що ніякої цензури вразити не можуть. Певне, що не в сім річ. Я догадуюсь, що на українські книжки певне установлено який процент, як для жидів, бо часом забороняють зовсім невинні речі, а пропускають иноді і що небудь гостріше, як от хоч би і збірник Самійленка. Або от недавно пропустили зовсім наукову книжку, тільки писану в формі оповідання. „Серед крижаного моря“, котра вже тут надрукована і тільки що не випущена з друкарні. На сіх днях вийшла друга гарненька книжка „Колоски“. Вишло незабаром обидв' разом. Що нового? Дуже радий був би бачитись з Вами. Коли приїдетете, зайдіть просто до мене. Повік прихильний М. Комаров. Посилаю Вам разом 14 автографів. Коли, якіх Вам не треба, то при okazji верніть.

24. До Ольги Франкової.

Во истино Воскресе! Вельми Шановна Пані Ольга Федоровна! Щиренько вітаю Вас з великим Святот і бажаю Вам з родиною всього найкращого в світі. Дуже жалкую, що не могу Вам стати в пригоді. І. Ф. давно вже виїхав з Одеси, а куди саме, — не знаю і довідатись про се ніяким способом не міг, бо у його тут на все місто був тільки один приятель, тай той, бідолаха, недавно умер; розпитував я у де-кого з знайомих, та ніхто не відав, а в адресному столі записано тільки, що він виїхав з Одеси, тай більш нічого. Виїхав він ще в літку в липці місяці; коли саме я виїздив з Одеси, він заходив до мене перед виїздом в контору і тут писав заявленіє в Одес. контору Госуд. Банка на перевод його грошей в Харківську контору Госуд. Б. і тоді казав моїм писарям, що він виїздить в Харків, то певне він і досі там. Оце і всього, що я міг довідатись про І. Ф. Думав я було написати до Іллі Семеновича, щоб від його роспитатись, та якось воно ніяково після тії кривди, що вчинив йому І. Ф. Ви певне чули, що І. Ф., здивавши його на вулиці, кинувся на нього з палицею і побив його. От за се то вони й суди мали і Суд присудив І. Ф. під арешт, котрий він відсидів, і ото незабаром і виїхав з Одеси, побачивши, мабуть, що ладу з дідом у нього на віки не буде. Тож воно, здається, зовсім ніякого нагадувати старому про чоловіка, котрий так скривдив його, та навдаку, чи й знає він що небудь про І. Ф., бо й здавна вже, як Вам відомо, відносини їх були ворожі, а тепер нема що й казати. Про те, коли буде на се Ваша воля, я готовий буду удатися до Іллі Семеновича, а може Ви зволите й на те, щоб переказати йому пригоду з Вашою сестрою. Тільки ж здається міні, що він надто вже старий, щоб взяти на себе клопотати в такій справі, а саме підходяще взятись за се діло Єлисею Куперяновичу, — йому там на місті легше. Тільки у всяким разі треба яко мога поспішати, поки що можна довести по свіжым слідам.

При сій нагоді подаю Вам рахунок за книжки „В поті чола“. Лишили Ви у мене 22 примірники. З них продано:

17 пр. по 1 р. 50 . . . . . = 22 р. 50 к.

5 пр. по 1 р. 20 . . . . . = 6

Разом 22 примірники . . . . . — 31 р. 50 к.

З тих грошей вислано Вам:

поштою . . . . . 15 р.

через О. П. Косач . . . . . 9 „

через Р. Яросевича . . . . . 7 р. 50 к.

Разом . . . . . 31 р. 50 к.

Після розпродажі ще де-кілька чоловік питалося про книжку, то я радив їм обернутися до Роспопова, а раз навіть сам посплав до його і він міні прислав книжку за 1 руб.,—певне Ви зробили йому таку уступку. Чи можна сподіватися другого тому? Що у Вас гарного чути? А як стоїть справа жіночого альманаха чи жіночої газети? У нас тут має видаватися цікавий збірник, вийде незабаром, коли тільки цензура дозволить. Перекажіть чоловікові моє найширіше привітання. Жінка і діти низенько Вам кланяються. На завжди готовий до послуги М. Комаров. Через Р. Яросевича я передав Вам книжку одеську „Колоски“. Чи маєте?

25. До Ол. Кониського.

Любий Земляче Олександр Якович! Я вже відколи сподіваюся Вас в Одесу, та мабуть та чутка про Ваш приїзд не вірна, що Вас нема тай нема. Сам я теж давно налагодився їхати на Україну одпочити трохи і мав заїхати в Київ, та все якось діла не пускають і не знаю, чи й доведеться поїхати сим літом. А хотілось би дуже побачитись з Вами і все таки не теряю надії, що Ви завітаєте в Одессу. Поки ж що маю до Вас таке діло. Я хочу видати писання В. Кулика разом з коротеньким його життєписом, на що маю дзвіл від дочки його. Вибрав я з Основи і з Правди за 74-й рік 14 його віршів і 3 листи, з котрих вибрав де-що. Знаю ще, що в 68 році було щось Куликове в Правді, але за сей рік у мене немає і роздобути тут не можна. То прошу Вас передивитися Правду за 68 рік і списати для мене ті вірші Куликові, які там були надруковані. Се раз, а друге, чи не лишилося часом у Вас якіх недрукованих віршів Кулика, бо Ви ж були з ним приятелі, то може часом і зосталося що небудь. Коли єсть, будьте ласкові, вишліть швидче. Чи вийшов місячник за май? Я щось досі не маю. Спасибі Вам за ст(аттю) в „Рус(скої) Мысли“,—такіх би по більше, щоб наша справа хоч по троху вяснялася перед рос. публікою. Як ся маєте? Як здоров'ячко Ваше? Що чути нового? Коли ласка, напишіть. Повік ширий до Вас М. Комаров.

26. До Ол. Кониського.

Любий Земляче Олександр Якович! Я справді збираюся на Україну і мав разом і в Київ заїхати на кілька днів, але поки що то вилами писано, бо не знаю, чи пустять мене діла. У всякім разі то може буде не раніше як 10—15 липця. То ж то не сказано радий буду бачити Вас в Одесі, коли Ви маєте приїхати 2 чи 3 липця, бо раз те, що дуже хотілось би побачитись з Вами, а вдруге, що й побалакати з Вами про де-що завжди знайдеться. Коли приїдете, то заїздить просто до мене,—тепер у мене і при конторі і при квартирі єсть гуляючі кімнати, де Вам буде добре, а вітати Вас в своїй господі завжди дуже радий. Так же й зробить,—нікуди не заїзжайте, а просто до мене. Про Батьківщину скажу Вам, що цензура тут ані трішечки не винна, а се залежить від адміністрації Батьківщини, так саме і міні висилається разом по кілька номерів і се вони роблять мабуть за для збереження коштів на пересилку. Я кілька разів прохав їх, щоб кожне число висилали нарізно, не гаючись, що коли се прибавить кошту на пересилку, то я з охотою всі ті кошти верну, але не вважаючи на се, знову висилають по кілька номерів, часом по 5 або й більше і так вони й з цензури любісенько приходять, а що се залежить від їх, то видно з того, що під однією бандероллю. Як же висилають разом за місяць або й більше, то не диво, що не завжди справно: часом одного числа немає, а часом по 2 примірники—і так буває. Про все инше—побалакаємо. Жду Вас. Повік прихильний М. Комаров.

Вельми Шановний Добродію! Довго я сподівався від Матвієва роботи про виставку Гороновича, та так нічого з того й не вийшло, бо у його дуже багато роботи і за нею зовсім нема часу. Горе люте, що всі ж таки „на чужій роботі“, а свою хоч де-кому приходиться справляти. То так і я, не дочекавшись сподіваної роботи, взявся сам за неї та оце де-що, не мудруючи лукаво, і посилав Вам разом з фотографіями. Чи не можна хоч де що вибрати і помістити в Зорі. Все воно, як би не вийшло, то все ж краще ніж оті „соми в обіймах“ або „вєсняні ідилії“ з якимись німецькими піками. А що маєте робити з Головатим? Чи не краще б Зорю розбити на 2 півроччя, щоб кожне мало свій оглав? Що доброго чувати? Незабаром писатиму. Щирий до Вас М. Комаров.

28. До Митр. Дикарева.

Вельми Шановний Митрофан Олексівич! Зараз одібрав Вашу дуже цікаву для мене книжку. Велике Вам спасибі, а коли ласка Ваша, то пришліть і другий випуск, котрий напевне буде ще цікавіший. Дуже Ви мене порадовали вісткою, що п. Кобзарев має газетні матеріали для історії україн. театру. Я давно вже мав на думці написати для Зорі історію укр. театру і зібрав для цього матеріали, де-що і маю, та далеко не все. Тим часом редакція шильно намагалася, вбачаючи велику в сьому потребу, то вже я, хоч і бачив неповноту матеріалів, а проте мусив сісти за діло вважаючи на те, що, мов, краще що небудь, ніж нічого. Поки що я зладив тільки початок до організації трупи Кропивницького, то значить все те, що зібрав п. Кобзарев, стане міні в великій пригоді і я прошу Вас, а разом і шановного земляка п. Кобзарєва прислати міні всі зібрані матеріали якомога швидче, за що наперед складаю Вам мою щирю подяку, бо кажу ж знов, що у мене тільки де-що зібрано і дуже, дуже мало. А може і в сій справі Ви міні допоможете. Був в Воронежі колись актьор Мотковський чи Молотковський, він славився яко український актьор, а потім тримав скільки років антрепризу в Воронежі. Чи не можна зібрати в Воронежі яких небудь звісток про його.—біографію його, в якіх ролях він визначився і т. д. А то от ще цікава справа. Недавно один чоловік запевне переказував міні, що Кольцов пробував писати і по малоруські і написав де-кілька пєс, але чомусь залишив се. Той чоловік, живши колись в Воронежі, добув навіть власні автографи Кольцова і на днях має передати міні. Будьте ласкаві, розпитайтеся в Воронежі, може й справді можна добути які небудь звістки про се діло. А що Ваш словарь? Чи не занехали Ви, крий Боже, бо щось давно нічого не чути. Коли Ви маєте дальше вести се діло, то я з великою охотою вишлю Вам мої матеріали,—се виписки з книжок, найбільше збірникові народної словесности, а частинно—слова записані мною від народа. Буду ждати від Вас вісток. Прихильний до Вас М. Комаров.

29. До Ол. Кониського.

Любий Друже Олександрє Якович! Вертаю Вам позичені гроші п'ятнадцять рублів і дуже дякую, що зарятували, а до того посилав рубля за 1 випуск Бібліографії, що Ви прислали для мене. Балакали ми про Ваш словозбір і збірку приказок, та так якось і забув я взяти, а тим часом і те і друге стане міні в великій пригоді, а тим більше, що й від Житецького де-що маю. То прошу Вас, вишліть міні те і друге або привезіть, та тільки не забудьте. Від Чайченка маю листа,—подає думку видати збірник творів Зінківського. Се було б найкращою пам'яткою небіжчика і на се завжди можна зібрати гроші, а що зостанеться, то й надмогильний пам'ятник поставимо. Ну та про се побалакаємо ошєля, як приїдете, а я сподіватимусь Вашого приїзду просто до мене. Бувайте здорові. Ваш М. Комаров.

30. До В. Левицького-Лукича.

Високоповажний Добродію! Посилаю Вам з поезій Я. Жарка 20 п'єс,—ві вони дуже поетичні і добре було б, коли б Ви всі їх надрукували, бо всі вони того варті, а то у Вас поезії шкандибають. Посилаю ще дві мої замітки, про пам'ятник Котляревського і некролог Мови. Завтра мабуть вишлю Вам ще один некролог. Оттак бачите, довелось,—а одна вістка сумніша другої. Правду кажуть: „де тонко, там і рветься“, то так у нас, де всі писателі полічені і робітників на літературній ниві дуже мало, а тут трохи не разом два писателя вмирають. Велика утрата—смерть Зінківського (псевдонім Т. Певний і Трохим Звільдочот). Се був ще молодий чоловік, але дуже освічений, багато знающий і що найважливіше щирий патріот і дуже роботящий чоловік. Ну, та про його подам звістку і пришлю фотографію, а Вас прохатиму непременно подати його карточку в Зорі.

Про виставку Гороневича друкуйте поки-що зараз, а коли часом що небудь з його малюнків можна буде потім, тоді можна буде здатися і на сю замітку. А щож досі немає патрета Садовської? а треба-б. Про Головатого не знаю що й робити. Коли можна в календарі Просвіти фонетикою, було б добре. Тай час би вже Просвіті потроху виступати на сю стежку, а Вам виводити. Коли ж Просвіта так за ту змосковщину правопись, то треба десь инде шукати притулку, бо не годилось би, щоб та правопись, калічила. До Наукового Збірника не підійде, бо воно написано дуже просто і нічого нового немає, у всякім разі се оповідання, а не вислід, а в Науковому Збірнику повинні бути речі, щоб стояли на високості науки. То, коли до Зорі не підходе, прошу Вас передати О. Барвінському, він надрукує в місячнику, про що я вже писав йому, тільки, будьте ласкові, не баріться, а передайте швидче. З бібліографії за той рік лишилися тільки драматичні п'єси,—буде мабуть на два числа не більше, а там почну за сей рік, поки ще зібралося не багато. Тут літератур. новинок мало: 1) Козаче—моншер, пов. Т. Півного цензура не пустила, 2) Молодик—збірник віршів Я. Жарка вже пів року нема з цензури, 3) недавно подав в цензуру „Вінок“, пісні та листи В. Кулика з передмовою і біографією М. К., 4) тепер тут друкується „Колоски“, збірник казок та оповідань. От і все. Про Київ нічого певного не знаю. Дуже Ви добре робите, що заохотилися видавати збірник В. Чайченка. Давно б слід було зібрати, та не тільки повісті і оповідання, а й вірші, з котрих можна набрати на цілий том. Бібліографії його долучати до видання ні в яким разі не можна, бо хоч він і нічого такого не писав і мабуть трохи чи не всі його твори перепущені через цензуру, але у нас так дивляться, що вже одно писання по українські—трохи чи не злочинство, а становище Чайченка таке, що, коли довідаються, що він українофіл, то може злетіти¹ з містця. Се не справжнє його про звище, а псевдонім, а другий псевдонім його ж В. Вільхівський, ним він підписував де-які критичні статті! Він ще молодий чоловік, кінчив гимназію, але в університет не пішов, не мавши спромоги до того, а зараз же пішов на село—сільским учителем. Потім він якийсь час служив по земству статистиком, тай знов пішов учителем в сільську школу. Оце і все, що можна поки написати про його, додавши хіба, що се дуже талановитий, роботящий чоловік і щирий патріота. Родом він з Харківщини. Краще замість біографії додати статтю про його писання і добре, коли б Ви, Добродію, маючи під руками всі його писання, зладили статтю. Добре, коли б його повість „Соняшний промінь“ друкувалася більшими частинами, дуже цікава, але надто вже Ви скупі і дуже малими частинами друкуете. Чи не можна подавати більшими частинами? Дуже я хотів би мати оповідання нового укр. писателя, про котрого чув багато доброго, воно надруковане в Ділі і видано особливою книжкою під заг. „Салдацький розрух“. Коли можна, пришліть міні в коверті, здається невеличка книжечка. „Колоски“ вишлю зараз, як тільки поспіють. Зорю одібрав 13 ч. Чомусь там немає ні вісток, ні бібліографії? Будьте ласкові, для України подавайте ширші бібліографічні вістки про все, що виходе в Галичині і що друкується в Ділі і т. д. Та що Ви такі скупі на вірші? Хіба немає? Друкуйте більше, коли єсть, тай повинно бути, бо на Україні чимало поетів, тільки треба вибирати добірніше, а то часом трапляються ледаченькі,—от хоч би й Колеси,—не то що поезії, навіть і складу немає. Що нового? Пишіть, спасибі Вам. Повік прихильний М. Комаров. Чи виходе Бібліографія Левицького XIX в. і дальше? Чи може вже й не буде? Роспитайтеся, будьте ласкаві, та напишіть,—міні се дуже треба знати, бо я готую свого Показчика і хотілось би де-чим покористуватись.

31. До В. Левицького-Лукича.

Шановний Земляче! Вашого листа одібрав і частину збірника Просвіти. Спасибі! Посилаю Вам допись про трупу Кропивницького. Він вже виїхав в Петербург, а проте я напишу йому, щоб прислав свої нові драматичні твори. Чи буде що з того, не знаю, бо він казав, що Петерб. книгарь і вазетяр Суворин хоче у його купити право на видання його творів, то може через се і не можна буде. Збірник Кулика призначаєть найбільше для України, нового нічого там не було, а тільки зібрано все, що друкувалося в Основі і Правді, а життєпис написано переважно по біографії Торчина, друкованій в Правді, до чого нового додано дуже мало. Через се мабуть і не цікаво буде для Зорі, а про те передивлюся і коли побачу, що воно матиме інтерес, то пришлю. Бувайте здорові. Повік прихильний. М. Комаров.

32. До В. Левицького-Лукича.

Високоповажний Земляче! Якось Ви писали, що не маєте віршів, то посилаю Вам 9 п'єс. Перші сім п'єс молодой поетки, що ніколи ще не друкувала своїх

¹ В рукоп. злетітати.

творів і недавно почала писати. А авторка молода і інтелігентна особа, вихована на московській літературі, по нашому ніколи навіть нічого не читала, але живучи з малку на селі, близько стояла до народа і сама по собі прийшла до думки писати народньою мовою. Віршам її бракує багата, але безперечно талант у неї єсть і варто її підтримати і захопити до писання, тим більше, що тепер вона знайомиться з нашим письменством і може колись з неї виробиться справжня поетка. З 7 п'єс, на мою думку, найкращі „Сон“, „Ні, не те тепер на світі“ і жартовлива п'єска „Порадь мене, моя мати“, а проте вибірайте самі, які Вам до вподоби. Посилаю ще дві п'єси Щоголева, з котрих одна „Лялька“, на мою думку, єсть справжня перлина в нашій поезії. Чи одібрали мою допись про трупу Кропивницького, що одіслав Вам на тім тижні? Автор повісті „За громаду“ (Подоленко)—Кирило Титович Старинкевич, родом Подолянин, живе тепер в Херсоні, де служить в казенній палаті. Се його перша повість, але в теї мається ще одна недокінчена, котру він певне передасть Зорі, коли перша буде надрукована. Чи не можна друкувати в кожному числі більше, а то перебивається інтерес? Послав я Вам дві тутешніх нові книжки: Колоски і Серед крижаного моря. Чи одібрали? Чим маєте похвалитись на той рік? Бувайте здорові. Повік Ваш М. Комаров.

спустило, до складу збірок

33. До В. Левицького-Лукича.

В. Шановний Добродію! Одібравши останній Ваш лист, поспішаю вислати Вам де-що: два некрологи і 9 віршованих п'єс О. Романової і О. Галки. Вірші, здається, гарненькі і коли Вам до вподоби, то вишло ще кілька десятків. На тім тижні вишло де-кільки заміток і рецензій, а на що більше поки-що не спроможуся, бо весь час занятий словарем, котрого 1-й випуск готую до цензури. Збірника мого ось вже небаром два місяці минає, а його немає. Кажуть, се добра прикмета: значить, в принципі дозволено, а роздивляються по существу, але як переполовинять, то шкода буде й заходу. Тоді весь матеріал передам Вам, а там добра чимало. Бувайте здорові. Прихильний по вік М. Комаров. А я все сподіваюся Вашої фотографії.

485

34. До В. Левицького-Лукича.

Вельми Шановний Добродію! Щось дуже довго не одповідали Ви на мій останній лист і не одмовили на саме найголовніше. Я оповіщав там, що в Одесі складається збірник, і бажав би я, щоб і галицькі твори були в сім збірнику, тож і удався за сим до Вас, Добродію, але Ви за се анічогісінько. Тим часом збірник вже зовсім налаштований і недалше як завтра піде в цензуру. Посилаю Вам ширшу звістку про сей збірник і прошу Вас надрукувати в Зорі—може й се матиме вагу для нашої цензури, коли побачить, що і в Галичині сподіваються з цікавістю. Поки що до виходу того збірника прошу Вас не друкувати в Зорі посланих Вам віршів О. Л. і Я. Жарка, бо де-які з них підуть до збірника. Сподіваємось, що збірник цензура дозволить хоч і неохоче, бо навадку чи зважиться заборонити збірник, призначений на користь голодаючих. Коли ж не дозволить, тоді все вишлю Вам, а там буде матеріалу на цілі пів року. М. Кропивницький читав тут свою драму „Титарівна“,—дуже гарна річ і, коли пришло, то друкуйте. Вона заборонена театральною цензурою для постанови на сцені, але для друку вона не подавалася в цензуру (у нас особливі цензури для театру і для друку, зовсім одна від другої не залежні), тож можна друкувати, хоч би й краще, здається, було б змінити заголовок, ну та й се нічого. Що до п'єс „Зайди—голова“ і „Дві сем'ї“, про котрі я писав в замітці про трупу Кропивницького в Одесі, надрукованій в Зорі за сей рік, то я балакав з кропивницьким, щоб він дав для Зорі, але він сказав, що не може, поки не прийде до згоди з Карпенком-Карим що до обміни п'єсами для постанови обома трупами, бо Карий не дозволяє ставити свої п'єси, а Кропивницький не має права, яко член драматичного товариства, забороняти свої, коли вони будуть надруковані. Тож він дає Вам Титарівну через те, що театральна цензура заборонила її, то значить, безпешно можна надрукувати, а останні, дозволені театральною цензурою, не друкує, щоб інші трупи не ставили без особливого його на те дозволу. Друкуйте поки „Титарівну“, а там ми може се діло як небудь владгодно. Карий тепер в Ростові (адресуйте: Ростов на Дону, вь малорусскую трупу Саксаганського, для И. К. Тобилевича (Карпенка-Карого). У його єсть ще давня, кажуть, дуже гарна, п'єса „Чабага“, заборонена театр. цензурою, то напишіть йому,—він певне вишле Вам. За театр ніяк не візьмуся до діла, знадобі всі зібрані і єсть чимало чого цікавого, та ніяк не виберу часу. От тепер кінчив збірник, котрий заняв багато часу, приймаюся за словарь, щоб подати 1-й випуск (російсько-український) до осені, а вже з осені хіба засяду за ст. про театр і висилатиму Вам частинами що тижня. На тім тижні вишлю Вам портрет Саксаганського і замітку про його та може пришло і замітки про

485

де-які книжки. Бібліографію в XXI і XXII маю від Барвінського. Зорі 2 число я маю і ще де-хто, кого я питаю, теж мають, а де-кому чогось не дійшло, не-знаю чому, але певне тут не заборона, а випадок, так саме, як я не одібрав 5-го числа (Шевченкового). коли тим часом всі інші одібрали, то певне десь на пошті загубилося або який цікавий поштової урядник поквапився. Так прошу Вас, будьте ласкові, напишіть у Львів, щоб міні вислали другий раз 5 число. Бувайте здорові. Щиро прихильний до Вас М. Комаров. Спасибі за Рідний Зільник,— дуже гарний збірник, але шкода велика, що друкований не фонетікою. Не вже ж справді Просвіта така зашкарубіла, що не зважається на сю так бажану зміну, так потрібну для нашого письменства, навіть тепер, коли з Галичини скрізь піднявся рух за фонетіку? Давно-б слід відцуратись від тих безглузких дашків, ерів і т. д., котрі тільки засмітчують наше письменство, тут таких книжок зовсім не вміють читати,

35. До В. Левицького-Лукича.

Вельми Шановний Добродію! Лишенько тяжке нам, бідолашним! Завзялись, як бачу, наші вороги до краю нас знищити. Вже яка була надія на той збірник, що, здавалося, і рука у їх не підійметься, щоб заборонити книжку, призначену на спасене діло, а до того книжку, в котрій нічогосінько не цензурного не було, а тим часом вийшло не так. Цензура цілих чотири місяця тримала у себе не знати чого, а на решті прийшла відповідь— „воспретить“. Оттака в світі правда! На днях теж прийшла відповідь на кievську брошуру „Про холеру“— теж „воспретить“. Такі харцизяки! Просто руки опускаються з одчаю. Думаємо скаржитись, хоч наперед можна сказати, що нічого з того не вийде, бо Міністр передає наші скарги тому ж Глав. Управленію, котре звичайно оповіщає, що, мов, по наказу Міністра: „атклонить“. Ну та вже принаймні, щоб хоч не сидячого Татари брали,— треба щось робить. Коли нічого не вдію, тоді всі матеріали пришло Вам, а там чимало чого путящого. Поки що прошу Вас помістити в Зорі таку звісточку: „З великим жалем мусимо поділитись з нашими читачами сумною звісткою, що Одеський український збірник „Запомога“ про котрий ми оповідали в числі Зорі, за-для причин, цілком незалежних від порядчика того збірника, не буде друковатись“. Більш нічого, щоб не дражнити гусей. Тепер же ось яке діло маю до Вас, любий Добродію! Як Ви знаєте, готується тут російсько-укр. словарь і перший випуск я зовсім вже злантував до цензури, але надіі на пропуск нема ніякої. То тут ми собі покляли так, щоб друкувати в Галичині, але хотілось би так, щоб словарь сей доходив сюди. Так то єсть така думка, щоб випускати його частинами і розсилати при Зорі як додаток, то значить, кожний пренумерант Зорі матиме і словарь. Як Ви на се дивитесь, Добродію? Як Вам здається ся думка? Се раз. А друге ось що. Я зважусь на се тільки в такім разі, коли буде у Вас певний чоловік, котрий візьме на себе всі рахунки з друкарнею і зо мною і вестиме пильну коректуру, щоб ніяких друкарських помилок ні в яким разі не було. От як би Ви, Добродію, взяли се на себе, тоді я був би спокійний. Звичайно, що праця Ваша буде не даремна: за всі клопоти і за коректуру буде заплачено по умові і гроші я наперед висилатиму Вам. Будьте ласкові, обміркуйте се діло і одпишіть міні яко мога швидче і подрібніше, щоб я мав відповідь на всі цікаві міні питання: 1) чи можна буде випускати словарь при Зорі особливими листами при кожному числі по 2—3 аркуша? 2) чи можна буде почати з сего ж таки року, чи одкласти на той рік? 3) чи можна буде для тих, хто бажає мати такий додаток до Зорі, визначити особливу передплату, примірно по 10 коп. за друкований лист, приймаючи передплату не менше, як за 10 аркушів? 4) чи не візьмете Ви на себе всі рахунки з друкарнею, всі клопоти і коректуру словаря і яку призоете заплату за сю працю? 5) скільки примірно коштуватиме видання словаря (папір, друк то-що, окрім Вашого гонорара) від кожного друкованого аркуша, коли друкувати примірно 500 примірників? 6) чи можна мати надто на передплатників і в Галичині, чи може там таке видання не цікаве? Будьте ласкові, одпишіть про все оце яко мога швидче. Повік прихильний до Вас М. Комаров.

36. До В. Левицького-Лукича.

Високоповажний Добродію! Дуже багато винен перед Вами, що так довго не писав до Вас, та так воно склалося, що неодмінно треба було перечекати, поки не вияснилась зовсім словарна справа. Велике Вам спасибі, що згодилися дати притулок словареві. Міні здається, що й для Зорі се буде річ користна бо певне за для словаря прибавиться на Україні кілька пренумерантів на Зорю, а найголовніше, звичайно, що таким способом за 2 або найбільше за 3 роки матимем словарь котрого нам бракувало. Словарь сей не єсть енциклопедичний, а просто російсько-український лексикон. Той словарь, що видається тепер у Києві (Тимченка), ані трішечки не пошкодить нашому, бо то коротенький, хіба

трохи більший від Левченківського, тай самий виход того словаря (дальніших випусків) не обезпечений, тоді як наш словарь принаймні в 10 разів більший від того, оснований найбільше на народ. матеріалах, як слова, записані з уст народа або вибрані з пам'ятників усякої народної словесності і т. д., має в собі окрім слів багато речень, виразів, пояснюючих примірів, а до того виход його цілком обезпечений, бо єсть готові гроші і робота в такому стані, що можна бути певним бо до І зовсім закінчено, від І до II списано з карточок, а решта в карточках, котрі не забаром будуть списуватись. Про розмір словаря гадайте з того, що переписані перші 3 букви заняли 50 аркушів, себ-то буде на 10 аркушів друкованих. Прошу Вас яко мога швидче одписати міні, кому вислати рукопис словаря і гроші і як Ви гадаєте упорядкувати коректуру і рахунки з друкарнею? Звичайно, що всі кошти, як на видання, переписку, коректуру і все инше,—я приймаю на себе, а від Зорі бажаю тільки одного, щоб вона видавала яко „Додаток“ і випускала при кожному числі тім пренумерантам, які підпишуться на Зорю разом з „додатком“, себ-то з словарем. При кожному числі Зорі повинно виходити один друкований аркуш, себ-то 16 сторін такого розміра, як Зоря, в такому виді, як вона посилається згорнута по полам, значить формат буде звичайна 8°. За рік, значить, вийде від 20—24 друкованих аркушів, се буде залежать від того, чи встигнете Ви почать друкування з 1 числа, чи почнетесь воно трохи дальше, напр. з 4-го. Бажалось би, щоб з першого, і в такім разі можна за 1-й рік випустити 24 аркуша, себ-то 384 ст., бо матеріалу для сего цілком вистачить. Плату за словарь за 1-й том, котрий міститиме 384 ст. 8°, можна назначити для Россії 2 р. з пересилкою. З сіх грошей адміністрація Зорі одлічуватиме собі кошти на пересилку, а решту віддаватиме тому, кому Ви скажете, хто візьме на себе коректуру і всі рахунки як на місті видавництва, так і зо мною. Для Галичини Ви самі, будьте ласкові, визначте плату за словарь відповідно тому, що визначено для України, мабуть теж прийдеться 2 зр. за 1-й т. або може трохи менший. Тож прошу Вас, поки все упорядкуете, в оповіщенні про видання Зорі на 1893 рік оголосити про видання Словаря при Зорі, щоб до нового року відкрити підписку. Оповіщення се, міні здається, можна уложити так: „При Зорі в 1893 році видаватиметься особливий додаток „Словозбір російсько-український. Зібрав і впорядкував М. Уманець“. Додаток сей має виходити при кожному числі „Зорі“, по одному друкованому аркушу, себ-то 16 ст. звичайної 8° на гарному папері, дрібним стислим друком. За 1893 рік вийде до 24 аркушів і у всякім разі не менше 20 аркушів (320 ст. 8°) котрі складатимуть 1-й том, містячий в собі пояснення слів і виразів від А до К. Другий том і дальше друкуватиметься в додатку при Зорі за 1894 рік. Виход цілого видання в протягу двох і найбільше трьох років обезпечений. Підписка на 1-й том коштуватиме для Россії два рубля, а для Галичини 2 зр. з пересилкою. Хто хоче мати „Словозбір“ за 1893 рік, мусить до підписної ціни на „Зорю“ дослати ще визначену плату за „Словозбір“; протє підписка на „Зорю“ можлива і без того додатку. По виході першого тому Словозбору ціна на його буде більша“. Але Вам видніше, як треба оповістити; здаюсь у всьому на Вас і як матиму від Вас звістку, того ж дня вишлю гроші і рукопись, кому скажете.

З матеріалів до збірника можу вислати Вам далеко не все, бо раз не від усіх авторів маю дозвіл на се, а друге, що у мене не все лишилося в другому примірнику, а цензура тим часом при забороні не вертає рукопису. Поки-що обіцяю і можу прислати зараз же ось-що: 1) На різних мовах, комедія в 4 діях Д. М. (Дуже гарна річ, що там була під заг. „Не зрозуміли“). 2) Невдалиця, оповідання Д. М. (В збірнику „Панас Плохий“). 3) Нові поетичні твори С. Руданського—замітка М. Комаря з додатком ненадрукованих приказок і пісень С. Руданського (всіх до 100 п'єс). 4) Пятизолотник, опов. М. Коцюбинського. 5) Босячка, оповід. О. Романової. 6) Поезії О. Романової, О. Галки, А. Бобенка, Я. Жарка. Тільки вибачайте, все се писано мовковською правописою, то вже Ви самі, будьте ласкові, виправляйте при друкуванні. Все се я незабаром одішло по указаній Вами адресі К. Паньківському, а може тоді разом йому ж можна одіслати і словарний матеріал, а поки що в проспекті можна про все се згадати. Про мої замітки „До історії укр. театру“ теж згадайте, бо в тім році вже напевне вишлю, тоді міні буде трохи вільніше. Будьте здорові, нехай Вам щастить на все добре. Ваш М. Комаров. 6 грудня.

37. В. Левицького-Лукича.

9 червця 93 р. Вельми Шановний Добродію! Дуже багато винен перед Вами, що так довго не одписував Вам і досі нічого не прислав. Редагування словаря зовсім заїдає мене. Служба у мене така, що я цілісний день від ранку до пізнього вечера до 8-ї години в конторі і тут вже нічого не можна робити окрім службового діла, так що для всякої іншої роботи маю вільний тільки вечір. Не без того що вечера два на тиждень згуляєм для розваги, а вже останні п'ять вечорів ідуть цілком на словарь. Я ніяк не сподівався, що міні так надто

прийдеться працювати над словарем, що, можна сказати, намагаєм останні сили, щоб у свій час постачати матеріал, бо треба скомпонувати 36 листків, щоб стало на один друкований аркуш, тим часом в один вечір, як не напнаєш пупа, маєш змогу опрацювати і переписати 3 і найбільше 5 листків. Ну, та вже, „коли взявся за гуж, не кажи, що недуж“, треба якось доводити діло до краю, а через се, поки не докінчаю, мушу залишити всяку іншу роботу, хіба коли не коли пошлю Вам яку заміточку. На сей раз посилаю Вам до портрета Саксаганського, котру прошу помістити в тім самім числі, де буде й портрет. Разом з портретом Саксаганського я вислав Вам фотографію з пам'ятника на могилі Котляревського. Чи буде вона у Вас надрукована? Як буде, то теж пришлю замітку. Руданського я послав дальше від № 26—45 у Львів Паньківському, посилаючи йому разом словарні матеріали. Руданського друкуйте в кожному числі по 3—5 п'єс, бо єсть ще більше як пів сотні, а хотілось би, щоб в сім році все було видруковано. Засилаю Вам теж Об'ясненіє в справі видання Словаря, котре прошу надрукувати яко мога швидче, коли можна, то в 12 ч. Зорі, бо з 12 ч. почнеться вже Словарь на „Д“, а об'ясненіє до сього тичиться. Друга частина об'ясненія визвана претензіями де-яких наших письменників і теж для мене дуже важно щоб вони прочитали швидче яко мога. Що до рецензії, котру Вам надіслав Дикарев, то я нічого не маю проти того, щоб вона була надрукована в Зорі, аби тільки вона була не надто причеплива і лайлива або не надто вже восхваляюча, щоб воно не було похуже ні на ганьбу самого себе, ні на рекламу. Він раніше писав до мене за Словарь і з сего я бачу, що він сер'єзно дивиться на се діло розбирає де які хибі, за що я йому дуже вдячен, але разом признає і те, що є в словарі доброго. Таку справедливу рецензію завжди можна надрукувати в Зорі і навіть скоріше в Зорі, ніж де инде, бо Зорю тут далеко більше читають. Коли ж часом у Вас немає місця або по яким іншим причинам не можна надрукувати в Зорі, то передайте в Правду; у всякім разі, яка б вона не була, я хотів би, щоб вона була надрукована, щоб міні знати, як люди тямущі дивляться на мою працю, і які ні вести дальше, да ще ж багато роботи. С. Стоцькому я дуже дякую за його рецензію в Буковині, хоч вона і надто вже строга і навіть причеплива. При сім і сам він, поправляючи мене, набрав чимало помилок. На тім тижні виберу вільну годину і розберу гарненько його рецензію, та тоді вже проситиму Вас неодмінно надрукувати її в Зорі. Пишу в конторі, уриваючи хвилинки від діла, і поспішаю на пошту. Бувайте здорові та не забувайте по вік щиро до Вас М. Комарова.

38. До В. Левицького-Лукича.

21 серпня, В. Шановний Добродію! Велике Вам спасибі, що не забарилися відписати на мого листа і тим дали міні спроможність задовольнити родичів Левенка, що так зацікавлені його повістю. Про повість ту ми собі так міркуємо, що вона матиме велику вагу, як для самого автора, що не бачучи довго своєї праці надрукованою, почав уже зневіратися в своїй здатності, котрої йому не бракує, так і по своїому змісту, бо в ній вперше зроблена проба змалювати наше панство різної вдачі і напрямку. В Галичині може вона й не подобається, що там може немає цікавої завязки, романтичної каверзи і всього того, на що нападаються читачі, котрім треба дразнити свої нерви, а замість того принципальні розмови людей, живучих при інших обставинах, але на Україні така саме повість, я певен, дуже подобається, а як до того так широко поставлена ідея національна і типові люди сієї ідеї змалювані в порівнянню з космополітами, так званними нісенітниками і державниками і т. д., котрі чимало на Україні, то така повість, коли вона написана більш-менш талановито, як я чув, бо сам не читав її, буде до того мати вагу і в розвитку національної ідеї. Тож дуже бажалось би, щоб вона була надрукована яко мога швидче. Ждати другої половини того року дуже довго, та до того й родичі Левенка, як певне і сам він, бажають, щоб повість була надрукована яко мога швидче, коли можна, зараз же, не відкладаючи на дальше а ніжє. Тож ми (я з родичами Левенка), порадившись, поклали так, що як Вам в сім році не можна друкувати в газеті, то зараз же друкувати її окремою книжкою, для чого я й вислав уже сьогодні Паньківському сто рублів, а решту, скільки буде треба на все видання, я вишлю зараз же, як тільки пришлють міні рахунок, скільки коштуватиме все видання. Думаю, що багато не треба, бо в Галичині, як Ви кажете, не підійде до сподоби, а на Україну може й не пустять. Доволі буде надрукувати всього 400 примірників на доброму папері і з них примірників 50 на тоненькому, теж доброму, папері для пересилки в Україну, звичайно фонетикою, без зміни в мові, нічого не викидаючи і щоб коректура була добре витримана, а формат можна такий, як от видано Писання Зінківського або хоч і менший. Всі рєсходи на папір, друкарню, коректуру, пересилку і догляд за друкуванням, скільки буде коштувати, як тільки міні напишуть, окрім висланих ста рублів, я зараз же вишлю, як тільки пришлють міні рахунок. Добре було б, коли б Ви

самі взяти друкувати в Станіславові, коли там єсть добра друкарня, або під чім там доглядом в Станіславові, щоб не гаяти часу на пересилку у Львів. Коли Ви зробите так, щоб друкувати у Станіславові, то напишіть Паньківському, нехай пришле Вам ті сто рублів, що я йому вислав, так я і написав йому, що він має все зробити по Вашому наказу. Коли ж в Станіславові не можна або краще друкувати у Львові, бо там і друкарня може краща, тай заробіток Т(оварист)ву ім. Ш., то в таким разі прошу Вас—зараз же, коли можна, не гаючись ані трішечки, вислати рукопис у Львів Паньківському і нехай він на ті гроші, що я вислав йому, зараз же почина друкувати повість і зробить рахунок, скільки усі 400 пр. будуть коштувати зо всіма видатками, і пришле міні, то решту я виплю йому зараз же. Будьте ласкові, зробіть все, що я прошу, вволить мою волю, бо я обіцяв родичам Левенка улагодити сю справу. Дуже буду Вам влячний і може й міні доведеться коли стати Вам в пригоді. Паньківському, коли одсилатимете рукопис туди, напишіть все подрібно або навіть пошліть мій лист, а найголовніше, щоб почав він зараз же друкувати книжку. Помірно з тим, як друкуватиметься, прошу вислати кожний друкований аркуш в конвертах рекомендаціям на такі адреси: в Одесу 1) міні і 2) другий примірник—Петру Титовичу Климовичу, вь Земській Банк Херсонської губ., в Київ—3) Професору Владіміру*Банифатьевичу Антоновичу (адрес відомий) і 4) Владіміру Павловичу Науменку в редакцію Київської Старини, 5) в містечко Богуслав Київської губ. Василю Федоровичу Смиренку, 6) Полтавської губернії, станція Ромодань, Харьківско-Николаевской желізної дороги Владіміру Николаевичу Леонтовичу. Всього поки пришліть 6 пр. Ціну для продажу визначте самі, яку знаєте, краще меншу яко мога! На той же рік можна буде надрукувати в газеті з прогусками, щоб воно дійшло на Україну, ну та про се тоді буде річ. Поки що, сподіваючись Вашої незагайної одповіді, дурчаючись ласкавій прихильності Вашій. По вік прихильний М. Комаров.

39. До В. Левицького-Лукича.

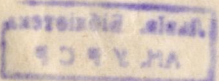
Вельми Шановний Добродію! Дуже багато винен перед Вами, що так довго не писав до Вас, та вже Ви самі гаразд знаєте, що радніший би душею яко мога частіше листуватися з Вами, коли ж така скрута, що, як то кажуть, і дихнути ніколи,—сім'я у мене велика, тай клопіт багато, служба забірає увесь час від ранку до самієнього вечора, а увечері Словарь та ще й до „По морю“ треба щось написати, бо воно хоч по московському, а все ж таки дотикається нашої справи і хоч де-що можна часом зробити. Тож зовсім не мав час допомогати Зорі, але будьте ласкові, коли трапиться що має цікаве в „По морю“, перекладайте і друкуйте в Зорі. Се ж літо думаю де-що злаштувати для Зорі і поперед усього передивися і перевірити вірші Гулака-Артемовського, з котрих вибрав 14 нових, недрукованих досі його п'єс, до котрих додав свою замітку і все оце разом сьогодніх вислаю у Львів Паньківському, від котрого, будьте ласкові, одберіть і друкуйте в Зорі Пам'ятаю, якось Ви писали, щоб і рукописи слати не Вам, а Паньківському, то я так і зробив, а тим більше, а тим разом посилаю рукопис словаря, а посилати окремо—річ дуже морочлива. Отож поки й буде Вам на скільки №№, а незабаром почну переглядати рукописи О. Стороженка, та як покінчаю, певно сям літом, то й пришлю Вам, а там цікаві речі і листи його і нові недруковані його утвори, то того всього стане Вам на багато №№. Дуже радий буду, що і в цім році хоч чим небудь стану в пригоді Зорі. Шкода тільки, що вона, моя люба, не доходить до мене,—гаспидська цензура торік усі числа перехоплювала, та я вже написав, щоб і не вислала. Але все ж хоч на короткий час маю Зорю від одного земляка, читаю залюбки і посправді дивуюся Вашій енергії, що Ви й тепера, при тяжких таких обставинах, ведете Зорю не згірше, як і раніш вели, коли мали більше і співробітників і передплатників з України. Ви, як батько, доглядаєте і пильнуєте своєї дитини. Тож був би тяжкий гріх, коли б Ви оддурались од неї. Кажу це по щирости і певен, що кожний це скаже, почувши те, що міні довелося почути, немов би Ви хочете передати кому иншому редакцію Зорі. Міні здається, що тільки яка непереможна конечність може бути вибаченням для Вас, а поки такої конечности немає, про неї з листа Вашого не видно, то кидати Вам Зорю—се все однаково, що зріктись своєї дитини. Будемо втішати себе надією, що Ви напишете або принаймні перше ніж зробити рішучий ступінь до сього—поділитесь з нами, українськими співробітниками, звістками про те, що приневолює Вас до сього,—може ми можемо в пригоді стати, щоб заратувати любе наше діло розвитку нашого письменства, бо без Вас воно певне так не піде, як тепер. Поки ж що сподіваюся, що Ви не поцураетесь оповістити мене про все, як стоїть діло з Зорею і чому Ви хочете покинути редагування. Будьте ласкові, зробіть ще одну послугу для мене. Мачет, котрого малюнки переложені в Зорі, дуже цікавиться прочитати переклад. То будьте ласкові написати Паньківському чи кому слід, щоб вислали йому ті числа, в котрих надруковано пе-

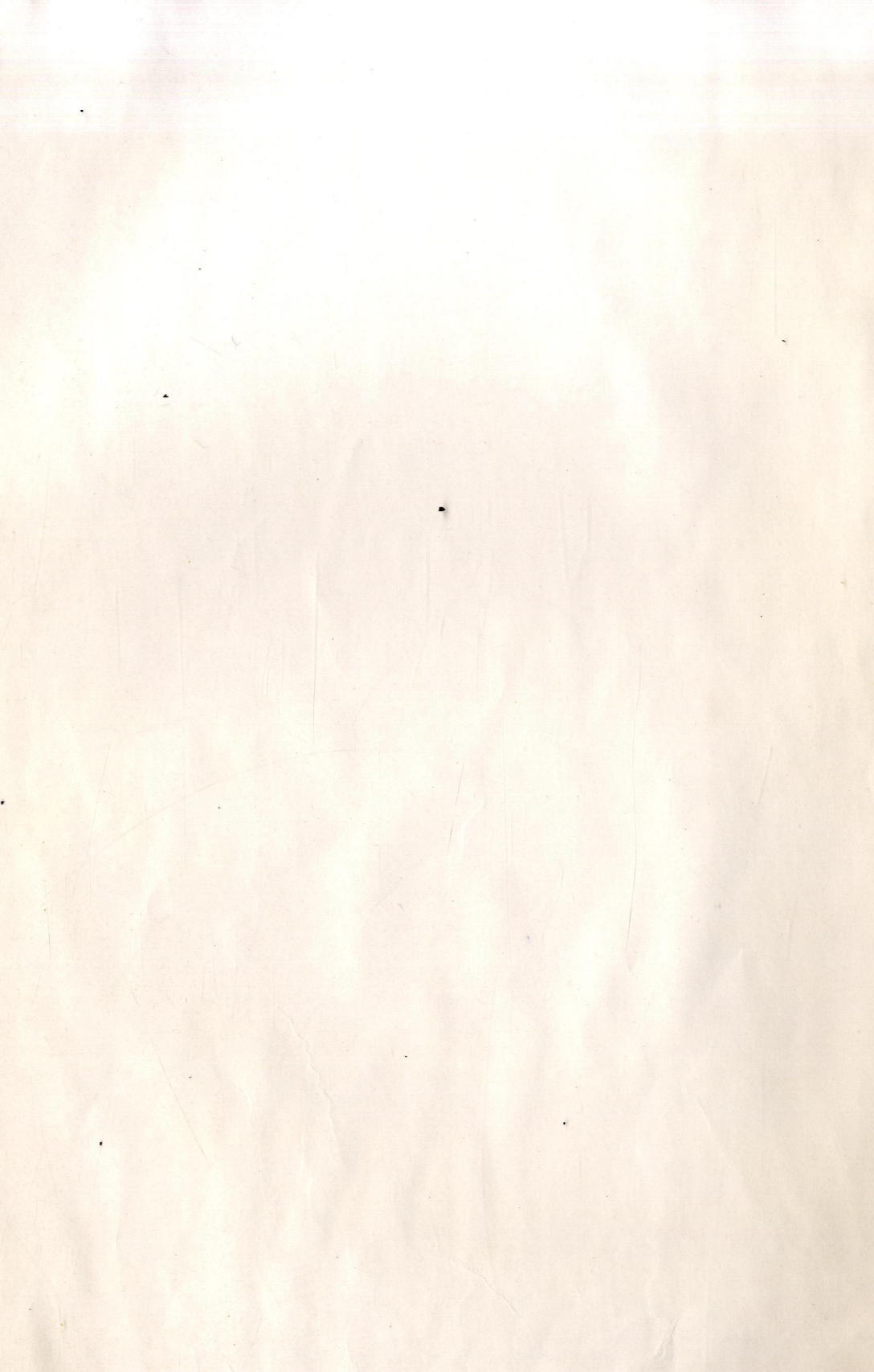
реклад його подорожніх малюнків „На могилу“. Нехай пошлють звичайно в конвертах, в одному одне число, в другому через скільки днів друге, щоб не так товсто було, бо на товсті звертають увагу. Посилати треба по такій адресі: Россія вь г. Зарайскъ Рязанскій губерніи Григорію Александровичу Мачтету. Будьте ласкові, зробіть це не odkладаючи, бо Мачтет дуже прохав і я обіцяв йому. Турбую Вас про це, а не Паньківського, бо якийсь забув написати йому, посилаючи Словарь, та думаю, що воно певніше буде, коли написати до Вас, бо Паньківський часто забуває. В перекладі я помітив де-які поправки, котрі вражають нас українців. От напр. в перекладі скрізь було фурман, фура, бо у нас так певно вимовляють, або хурман, хура, а тим часом надруковано по галицькому: фірман, фіра. Се тим більше чудно для нас, що фірман значить у нас турецького султана, а зовсім не те, що фурман. Міні здається, що коли переклад ця яка праця з України, то так треба й лишати, не переміняючи, окрім хіба деяких слів, що явно не певні. А сеж слова такі, що ні один українець не скаже і не напише: фірман, фіра, а тільки фурман, фура. В таких случаях, коли вже ця форма вражає галичан, то краще пояснити по галицькому, ніж перемінати. Поки-що купуйте здорові та не забувайте широго до Вас М. Комарова. Ще раз прошу якомога швидче послати Мачтетові переклад його „На могилі“. 12 Травня.

40. До Ів. Франка.

Високоповажний Добродію! Дуже радий був одібрати Ваш лист в такій справі, котрій тутешні земляки надавали велику вагу. Ще тоді, як зайшла річ про українські доцентури на львівському університеті, тутешні земляки з повним спочуттям відгукнулись на се, а далі склалося так, що, здавалося, буде спромога від Одеси утримувати принаймні одного доцента, лічучи на держиво по 1200 руб. на рік. Тоді ж то усі, кому відома Ваша літературна і наукова діяльність, виявили бажання, коли б Ви заняли доцентуру по історії літератури,—і ото в сій справі доручено було одному землякові написати у Львів і запитатися Вас. Але незабаром зі Львова наспіла вістка, що Ви не згодуєтесь, а далі й друга вістка, що взагалі не можна сподіватися, щоб Поляки допустили українські доцентури на львівському університеті. Так і заглухла ся справа. Влітку інтерес до неї знову прокинувся, коли дійшла чутка про віче студентів у Львові, але там, як відомо, річ була вже не про доцентури, а про цілий український університет, котрого напевне дочекаються хіба наші діти, а не ми, то й чутка ся не викликала ніяких реальних здобутків, окрім спочуття та прихильних бажань. Після того знов наспіла звістка про людський університет, котрий не потребує вже таких великих коштів і заходу, тай перешкоди, здавалось, не зустріне сурйозної. Се діло знов викликало до себе симпатію, заходились навіть зібрати гроші і за не довгий час зібрано було до 400 рублів, але знову зі Львова розхолодили нас вісткою, що й на людський університет певної надії немає. Так і се діло тут зупинилося, а зібрані гроші одіслані через одного земляка, з котрим Ви певно бачились у Львові. Як бачите з сього, про можливість Вашої доцентури в Черновецькому університеті тоді не було й речі, інакше ми б не занехаяли сієї справи, бо се було спільне бажання, щоб Ви взялися за лекції по історії літератури. Тож я певен, що теперішня Ваша пропозиція усім припаде до серця, але поки що прошу ласково вибачити міні, що не можу дати Вам рішучої відповіді, бо тепер саме де-кого с земляків немає в місті та й взагалі Великодні свята не сприяють тому, щоб як слід обмірковувати таку важну справу. До того ж сподіваємся повороту зі Львова земляка, котрий мав обговорити і улагодити там ще іншу справу, дотикаючу Вас, то треба вислухати його і порадитись разом і про ту справу. Сподіваюся, що у всякій разі в сьому ж місяці я матиму змогу докладно про все оповістити Вас. З найщирішою повагою до Вас М. Комаров. При сій нагоді прошу Вас переказати Вельми Шановній Дружині Вашій від мене і жінки найщиріше наше привітання. 14 Квітня 1900 р.

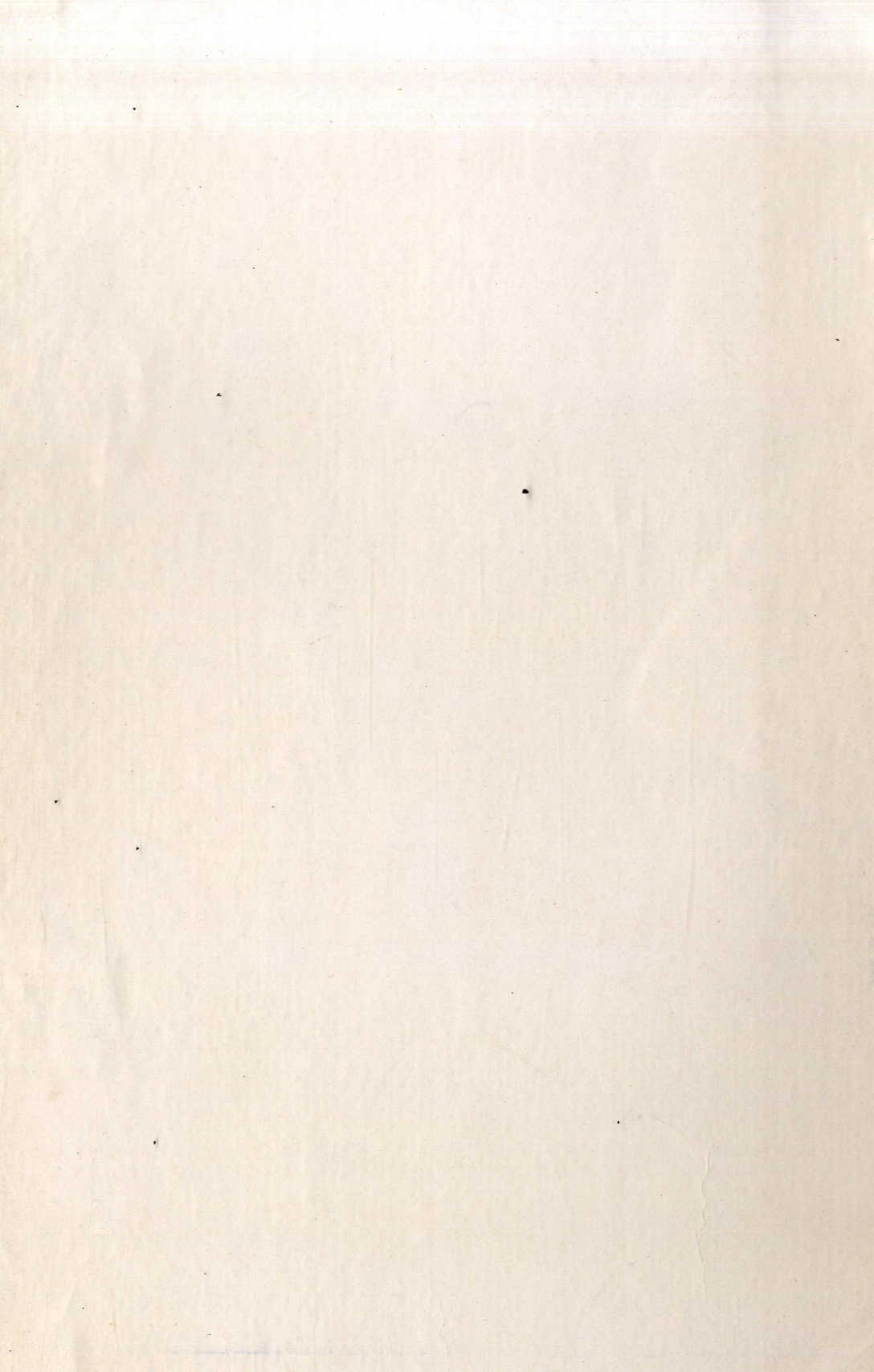

31.511

Ф $\frac{\bar{\text{VI}}}{\text{B-645}}$

Команд.